

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 18 (1995)

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ'

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της
μονής Σαγματά στη Βοιωτία

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1142](https://doi.org/10.12681/dchae.1142)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (1995). Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής Σαγματά στη Βοιωτία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 18, 49–70. <https://doi.org/10.12681/dchae.1142>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της μονής
Σαγματά στη Βοιωτία

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 18 (1995), Περίοδος Δ' • Σελ. 49-70

ΑΘΗΝΑ 1995

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ¹

Η πρόοδος που έχει συντελεστεί τα τελευταία χρόνια στην έρευνα του ανεξάντλητου, όπως φαίνεται, πεδίου της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής επιτρέπει, αν δεν επιβάλλει, την αναψηλάφηση της ιστορίας ορισμένων σημαντικών μνημείων, η οποία είχε θεωρηθεί ως τώρα δεδομένη. Ένα από αυτά είναι και το καθολικό της μονής Σαγματά, δημοσιευμένο κυρίως από τον Ορλάνδο στο Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος². Τα συμπεράσματά του υιοθετήθηκαν από νεότερους μελετητές χωρίς να υποβληθούν σε συστηματικό έλεγχο. Η σύνταξη μελέτης αναστήλωσης του μνημείου³, καθώς και ορισμένα στοιχεία που ήρθαν στο φως από εργασίες στα κελιά, οδήγησαν στην επανεξέταση της οικοδομικής ιστορίας του σημαντικού αυτού μνημείου της νότιας Ελλάδας.

Η πεδιάδα που εκτείνεται ανατολικά των Θηβών έχει ως όρια στα νότια μεν τον Κιθαιρώνα, στα δόρεια δε ομάδα χαμηλότερων λόφων, ο υψηλότερος των οποίων ονομάστηκε από τους αρχαίους Ύπατον⁴. Κατά την αρχαιότητα υπήρχε στην κορυφή του ναός και άγαλμα του Διός Υπάτου, από τον οποίο δεν σώζεται τίποτα πλέον. Αργότερα το όρος αυτό ονομάστηκε Σαγματίον όρος, πιθανώς γιατί μοιάζει με σαμάρι σε όποιον πλησιάζει από τα νότια ή γιατί οι μοναχοί που κατοικούσαν στη μονή ασχολούνταν με τη σαγαματοποιία. Στην κορυφή του χτίστηκε κατά το 12ο αιώνα μονή επονομαζόμενη «του Σαγματά»⁵. Ο κτήτωρ της μονής είναι ο όσιος Κλήμης, μια σημαντική προσωπικότητα του 12ου αιώνα, που θεωρείται από τους ανανεωτές του μοναστικού δίου. Η μνήμη του εορτάζεται στις 26 Ιανουαρίου.

Η μονή παρουσιάζει το συνηθισμένο τετράπλευρο σχήμα, όπου οι πτέρυγες των κελιών περιβάλλουν την ευρύχωρη αυλή, στο κέντρο της οποίας δρίσκεται το καθολικό, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Η σημερινή κύρια πρόσβαση γίνεται από διαβατικό στην ανατολική πτέρυγα, αλλά υπάρχει και παλαιότερη είσοδος στα νότια⁶.

Το καθολικό

Έχει σχήμα επίμηκες ορθογώνιο, διαστ. 9 x 22,50 μ., και αποτελείται από τον κυρίως ναό, τη λιτή και τον εξωνάρθηκα (Εικ. 1). Η πλήρης περιγραφή και ανάλυ-

ση του μνημείου δεν είναι στις προθέσεις του παρόντος δημοσιεύματος, αλλά θα αναφερθούν όσα από τα στοιχεία δεν περιλαμβάνονται σε προηγούμενα μελετήματα ή βοηθούν στη νέα χρονολόγησή του. Ο ναός παρουσιάζει τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου σύνθετου τετρακίονιου, δηλαδή με ανεξάρτητο ιερό (Εικ. 2). Το τελευταίο χωρίζεται σε τρία μέρη, που επικοινωνούν μεταξύ τους με χαμηλά τοξωτά ανοίγματα. Καλύπτονται με διαμήκεις καμάρες και καταλήγουν σε τρεις ημιεξαγωνικές κόγχες. Ο τύπος αυτός του ναού παραπέμπει στη σχολή της Κωνσταντινούπολης⁷ και πιθανώς να προϋποθέτει κάποια επαφή του κτήτορα με την Πρωτεύουσα ή οπωσδήποτε με τα αντιπροσωπευτικά δείγματα της σχολής που δρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή, όπως είναι ο Όσιος Λουκάς στη Φωκίδα. Ο τρούλος, ο οποίος έχει καταρρεύσει, στηριζόταν σε καμάρες που καταλήγουν σε τέσσερις κίονες από λευκό μάρμαρο με γαλαζωπές φλέδες, οι οποίοι παρουσιάζουν ελαφριά ένταση στο μέσον. Οι κίονες φέρουν άκομψα λεβητοειδή κιονόκρανα και συνδέονται με χαμηλά τόξα με τις αντίστοιχες παρα-

1. Τα βασικά σημεία της παρούσας δημοσίευσης ανακοινώθηκαν στο Δωδέκατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα, 15-17 Μαΐου 1992, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 10-11. Τα σχετικά με τη γραφική αποκατάσταση του τρούλου ανακοινώθηκαν στο Δέκατο Τέταρτο Συμπόσιο, Αθήνα, 22-24 Απριλίου 1994, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 2.

2. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η ἐν Βοιωτία μονή τοῦ Σαγματᾶ, ABME Z' (1951), σ. 72-110.

3. Από ομάδα μελέτης υπό τον Κωνσταντίνο Μυλωνά, στην οποία συμμετείχε και ο γράφων ως σύμβουλος.

4. Πανσανίας IX, 19.3.

5. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 74. Τα περί ονομασίας προερχόμενης από την τουρκική λέξη «σαματά» έχουν προφανώς απορριφθεί μετά τη δημοσίευση επιστολής προς τον Ιννοκέντιο (1208-1216), όπου αναφέρεται σαφώς η μονή ως «τοῦ Σαγματᾶ», βλ. Κ. Μανασής, 'Άγνωστος μαρτυρία περί τῆς ἐν Βοιωτία μονῆς τοῦ Σαγματᾶ, ΕΕΒΣ 42 (1975-76), σ. 441-444.

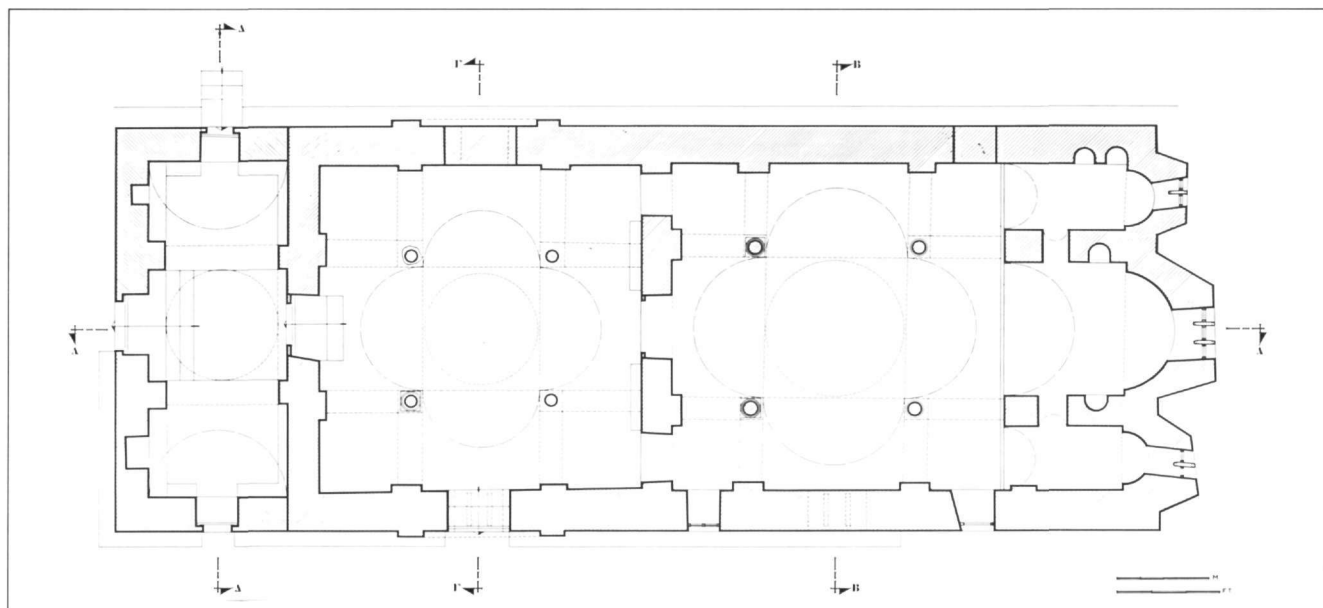
6. 'Ορλάνδος, ό.π., σ. 78, εικ. 3.

7. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 55, αλλά και νεότερες αναφορές, π.χ. P. L. Vocotopoulos, The Role of the Constantinopolitan Architecture During the Middle and Late Byzantine Period, JÖB 32 (1981), σ. 554 και 558.

Ειγ. 1. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Άποψη από ΝΑ.

Ειγ. 2. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Κάτοψη.

στάδες των τοίχων⁸. Ο Ορλάνδος⁹ πιθανολογεί ότι τα κιονόκρανα του κυρίως ναού τοποθετήθηκαν σε δεύτερη φάση. Τα παλαιότερα ήταν πιθανώς τα κορινθιακά κιονόκρανα, που βρίσκονται στη συλλογή γλυπτών της μονής¹⁰. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με θόλους που αποτελούν σφαιρικά τμήματα. Ο κυρίως ναός φωτίζεται από δύο τρίλοβα παράθυρα στην εγκάρσια κεραία του σταυρού, από τα οποία το δορινό είναι φραγμένο, και δύο τοξωτά χαμηλότερα στα νότια γωνιακά διαμερίσματα. Η έλλειψη του τρούλου έχει προφανώς διαφοροποιήσει τις συνθήκες φωτισμού του ναού από τη βυζαντινή εποχή. Μέσω τριών θυρών, από τις οποίες η κεντρική έχει μαρμάρινο σκαλιστό πλαίσιο, ο κυρίως ναός συνδέεται με την ευρύχωρη τετρακίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένη λιτή¹¹. Ο χαμηλός τυφλός τρούλος της στηρίζεται σε τέσσερις μαρμάρινους κίονες με δύο παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση, και στη θέση των άλλων δύο ιωνικές βάσεις τοποθετημένες ανάποδα. Τα γωνιακά διαμερίσματα στεγάζονται πάλι με σφαιρικά τμήματα, αντίστοιχα με αυτά του κυρίως ναού. Η λιτή φωτίζεται με δύο τρίλοβα παράθυρα στην εγκάρσια κεραία του σταυρού, από τα οποία το δορινό έχει χτιστεί πρόσφατα. Η πρόσβαση στο ναό γίνεται από τοξωτή θύρα στα νότια. Υπάρχει ακόμη μία ορθογωνική θύρα στα δυτικά, μέσω της οποίας επικοινωνεί με τον εξωνάρθηκα. Αυτή φέρει σκαλιστό μαρμάρινο περιίθρο και λοξότυμτο επίθημα με ανάγλυφα καρδιάσχημα ανθέμια. Η αβαθής ημικυκλική πάνω κόγχη προδίδει ότι αρχικά

ήταν εξωτερική και έγινε εσωτερική μετά την προσθήκη του νάρθηκα.

Προσκολλημένος στη λιτή βρίσκεται και ένας στενός τριμερής εξωνάρθηκας, ο οποίος είναι προφανές ότι έχει χτιστεί σε διαφορετική χρονική περίοδο από το υπόλοιπο κτίσμα. Το κεντρικό του τμήμα καλύπτεται με τυφλό τρούλο, στηριζόμενο σε τέσσερα τόξα, τα οποία δαίνουν σε παραστάδες. Τα διαμήκη τόξα είναι οξυκόρυφα, ενώ τα εγκάρσια ημικυκλικά, συμφυή με τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα. Η ύπαρξη οξυκόρυφων τόξων, ενός δυτικού μορφολογικού στοιχείου πριν από το 1204, αποδεικνύει, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί¹², την επιρροή των δυτικών μορφών πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους

8. Χαρακτηριστικό και αυτό της σχολής της Κωνσταντινούπολης.

9. Ο.π., σ. 81, υποσημ. 4.

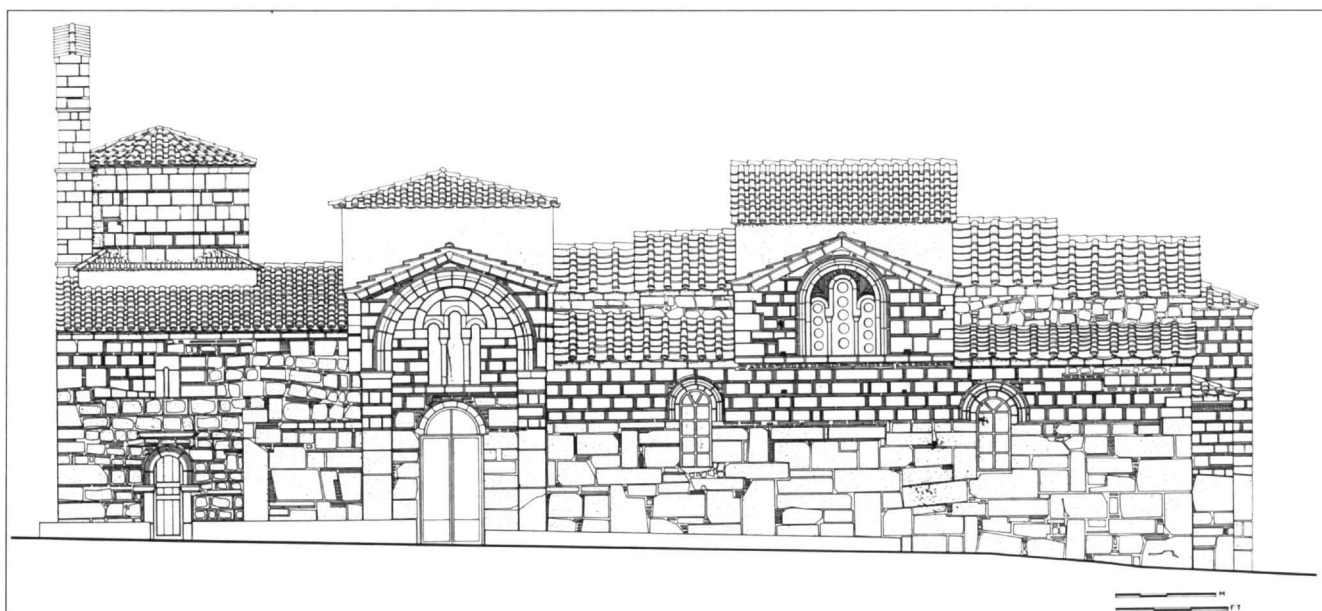
10. Βλ. παρακάτω υποσημ. 21.

11. Το θέμα της εμφάνισης και διάδοσης των μοναστηριακών λιτών έχει πρόσφατα διερευνηθεί διεξοδικά σε σειρά άρθρων. Βλ. Π. Μυλωνάς, Αρμένικα γκαβίτ και βυζαντινές λιτές, Αρχαιολογία, τχ. 32, Σεπτέμβριος 1989, σ. 52-68· ο ίδιος, Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος, Αρχαιολογία, τχ. 36, Σεπτέμβριος 1990, σ. 6-30.

12. Χ. Μπούρας, Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Άνήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ήλειας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΒ' (1984), σ. 261. Ο ίδιος, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, Αθήνα 1965, σ. 69-70, όπως και αλλού. Α. Βον, Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans le Peloponnèse du XIII siècle, Χαριστήριον εις Α. Κ. Όρλάνδον, Γ', Αθήνα 1966, σ. 93.

Εικ. 3. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Κατά μήκος τομή.

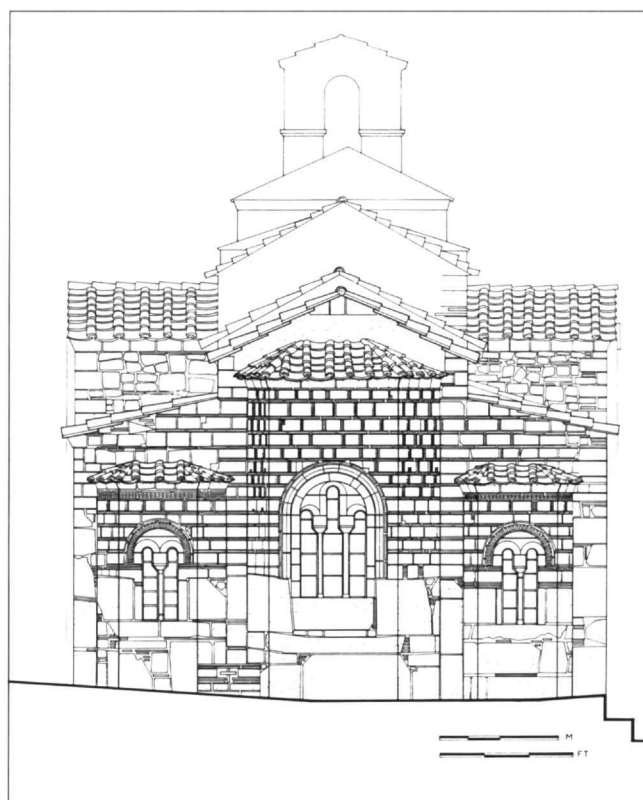
Εικ. 4. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Νότια όψη.

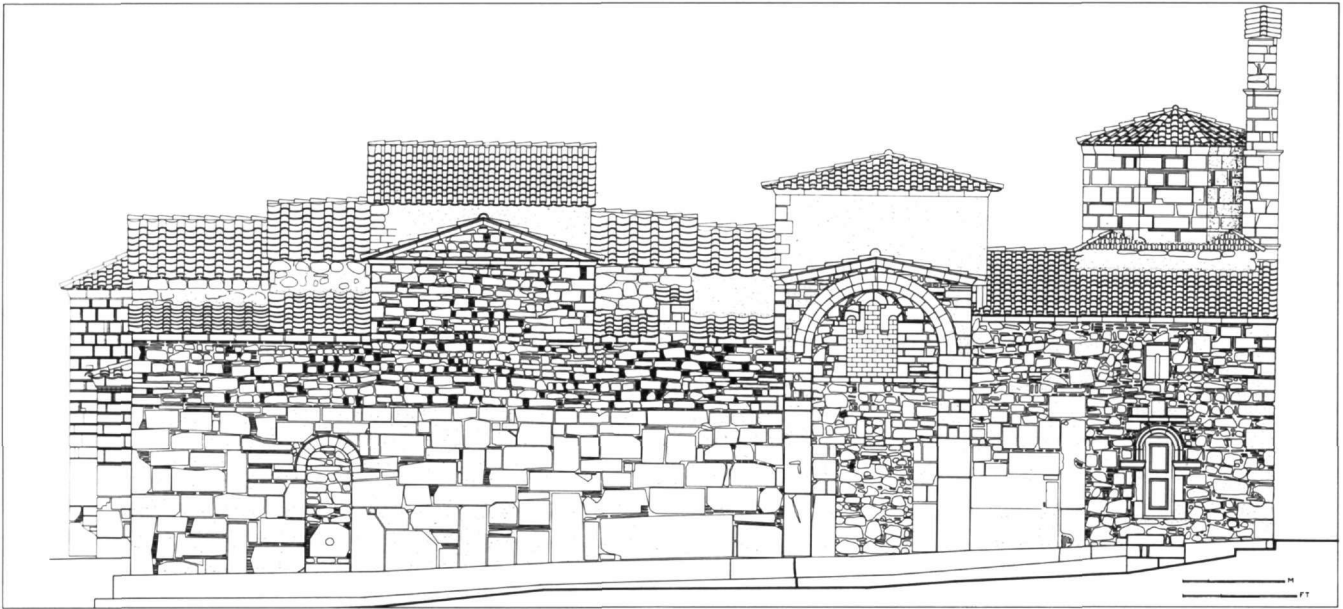
Εικ. 5. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Ανατολική όψη.

Φράγκους, αλλά και προδίδει την όψιμη χρονολόγηση του εξωνάρθηκα μέσα στο 12ο αιώνα. Τα πλάγια διαμερίσματα καλύπτονται με εγκάρσιες καμάρες. Ο νάρθηκας αυτός συνδέεται με τον περιβάλλοντα χώρο με τρεις θύρες στους αντίστοιχους εξωτερικούς τοίχους, ενώ φωτίζεται ελάχιστα από δύο στενούς μονόλοβους φεγγίτες στο νότιο και στο βόρειο τοίχο. Σημαντικό στοιχείο του διακόσμου του ναού αποτελεί το σχετικά καλής διατήρησης πολυτελέστατο δάπεδο, συνδυασμός μαρμαροθετήματος και ψηφιδωτών.

Εξωτερικά ο ναός χωρίζεται σε δύο ζώνες, η κατώτερη από τις οποίες είναι κατασκευασμένη από μεγάλους γρανιτένιους ογκολίθους, που σχηματίζουν ακανόνιστους δομικούς σταυρούς, ενώ η ανώτερη με μικρότερους πωρολίθους και λεπτά πλινθία κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (Εικ. 4-6). Ο ναός εμφανίζεται εξωτερικά τελείως αδιάρθρωτος, εκτός από τις όψεις της λιτής, που διαπλάθονται από μεγάλες παραστάδες συνδεδεμένες με λίθινα τόξα που καταλήγουν σε αέτωμα, στοιχείο που συνηθίζεται από τα μέσα του 11ου αιώνα¹³. Πάνω από τη στέγη του ναού, στην οποία πλέον, μετά από τις επεμβάσεις του 1976, διαγράφονται σαφώς οι κεραίες κυρίως ναού και λιτής (Εικ. 1), προεξέχει η δικλινής πρόχειρη στέγη του κυρίως ναού. Η λιτή καλύπτεται με έναν κυβόσχημο εξωτερικά, τυφλό τρούλο. Ο εξωνάρθηκας στεγάζεται με τρούλο σε οκταγωνικό μέσου ύψους τύμπανο, στο οποίο έχει προσκολληθεί σε μεταγενέστερη εποχή το καμπαναριό.

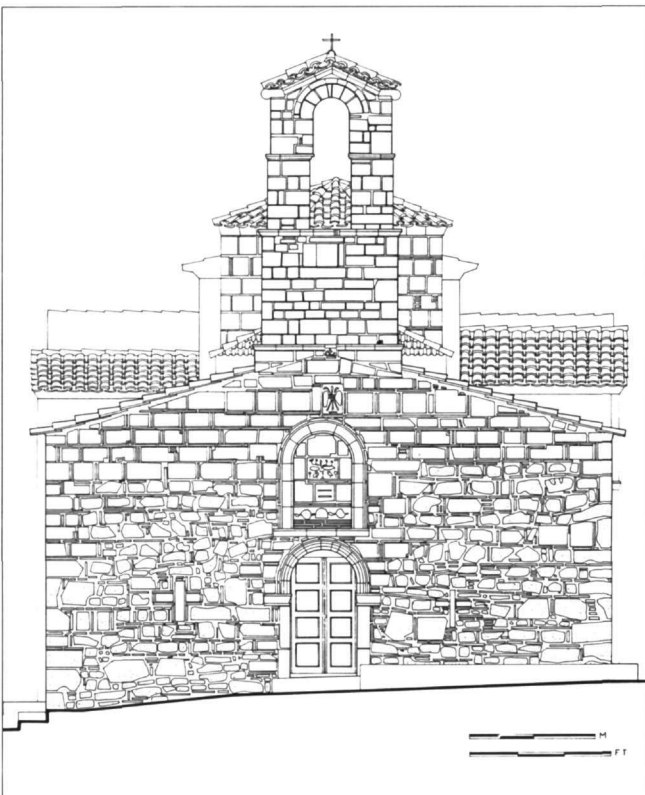
Ο εξωτερικός διάκοσμος είναι εξαιρετικά λιτός, σύμφωνα με τις αντίστοιχες τάσεις των μέσων του 12ου αιώνα¹⁴, αν εξαιρέσει κανείς τον πλούτο των διαφραγ-

Εικ. 6. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Βόρεια όψη.

Εικ. 7. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Δυτική όψη.

μάτων των παραθύρων που είναι λαξευμένα σε πωρόλιθο. Κεραμικά κοσμήματα υπάρχουν ελάχιστα: οδοντωτές ταινίες στο άνω μέρος των κογχών των παραθύρων στην ανατολική όψη και ένα ακόμη κεραμοπλαστικό κόσμημα στη νότια όψη, το οποίο αποτελείται από τέσσερα καμπύλα οξύληκτα τούβλα, τοποθετημένα σε ωσειδή σχηματισμό (Εικ. 14), και στο οποίο κανένας από τους προηγούμενους μελετητές δεν έχει αναφερθεί. Τα τούβλα αυτά μπορούν να χαρακτηριστούν κουφίζοντα, γεγονός που τα χρονολογεί στον 11ο γενικώς αιώνα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πλέον σήμερα τα τρία έγκοπτα τούβλα, που διέκριναν ο Ορλάνδος και ο Megaw, στα οποία και στήριζαν σε μεγάλο βαθμό τη χρονολόγηση του μνημείου¹⁵. Αντίθετα ο Megaw δεν αναφέρει καθόλου τις οδοντωτές ταινίες (Εικ. 5), τις οποίες όμως περιγράφει ο Ορλάνδος.

Σε διάφορα σημεία του εξωνάρθηκα έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινα γλυπτά μέλη από το τέμπλο της μονής. Πάνω από τη δυτική θύρα του εξωνάρθηκα υπάρχει επίπεδη αβαθής κόγχη, περιβαλλόμενη από πόρινο λοξότμητο ημικυκλικό πλαίσιο. Σε αυτή είναι εντοιχισμένη ανάγλυφη μεταβυζαντινής εποχής πλάκα από πωρόλιθο (Εικ. 15), καθώς και η μοναδική επιγραφή του ναού, στην οποία αναφέρεται:

13. Σχετικά Χ. Μπούρας, 'Η Παλαιοπαναγιά στη Μανωλάδα, ΕΕΠΣΑΠΘ 4 (1969), σ. 255, και νεότερο δημοσίευμα, Μ. Χατζηγιάννης, Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στο βυζαντινό ναό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, ΘεσσοΗμ 21 (1992), σ. 60.

14. Α. Η. S. Megaw, The Chronology of Some Middle Byzantine Churches, BSA 32 (1931), σ. 125.

15. Ό.π., σ. 95.

ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ ΤΟ ΣΕΠΤΟ[Ν] / ΕΥΚΤΗΡΙΟΝ ΕΝ ΕΘ / Σ(ΩΤΗ)ΡΙΩ .ΑΧΟΕ' (=1675)¹⁶.

Οι επιμήκεις αναλογίες και το χαμηλό ύψος του ναού¹⁷, καθώς και ο λιτότατος εξωτερικός διάκοσμος, δεν δημιουργούν ένα αρμονικό σύνολο και προσδίδουν μια ιδιαίτερη αυστηρότητα στο περιβάλλον της μονής. Όμως, παρ' όλα αυτά το πολυτελέστατο δάπεδο και η ποιότητα του τέμπλου και του υπόλοιπου αρχικού γλυπτού διακόσμου¹⁸ δίνουν την εντύπωση ενός υψηλών προθέσεων ναού του 12ου αιώνα.

Στη δεκαετία του '70 έγιναν σημαντικές εργασίες στις στέγες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (κυρίως στο ανατολικό μέρος). Τότε καθαιρέθηκαν οι ακαλαίσθητες μεταγενέστερες προσθήκες πάνω από τη στέγαση του ιερού, οι οποίες διαμόρφωναν μια ενιαία στέγη στο ύψος του ανατολικού σκέλους, και τοποθετήθηκε η σημερινή κεράμωση¹⁹.

Ο τρούλος του κυρίως ναού του καθολικού κατέρρευσε, μετά από σεισμό, το 1914 και αντικαταστάθηκε από τη σημερινή πρόχειρη δικλινή ξύλινη στέγη (Εικ. 1, 3, 4, 5 και 6). Από εντυχή συγκυρία διασώθηκε μια προγενέστερη της πώσης φωτογραφία, η οποία βρίσκεται στη μονή (Εικ. 8) και η οποία δεν δημοσιεύθηκε από τον Ορλάνδο, μολονότι αναφέρεται στην ύπαρξή της. Σε αυτή, καθώς και σε μετρητικά στοιχεία από το ίδιο το μνημείο, βασίστηκε η γραφική αναπαράσταση του τρούλου²⁰. Η φωτογραφική λήψη έχει γίνει από τη βορειοανατολική πλευρά και απεικονίζει σαφέστατα το μοναστήρι και το καθολικό, καθώς στο σημείο αυτό διακόπτεται η πτέρυγα των κελιών που το περιβάλλει. Από αυτή γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι ο τρούλος είχε μέτριου ύψους οκταγωνικό τύμπανο, το οποίο χωριζόταν σε δύο οριζόντιες ζώνες και καλυπτόταν από πυραμιδοειδή κεραμοσκεπή στέγη. Στις τέσσερις γωνίες χαμηλές τριγωνικές στέγες καλύπτουν τα σφαιρικά τρίγωνα. Οι βάσεις τους σώζονται ανέπαφες και έχουν ενσωματωθεί στη σημερινή δικλινή στέγη.

Οι δύο ζώνες στις οποίες χωρίζεται το τύμπανο είναι τελείως διαφορετικά δομημένες. Η κάτω ζώνη είναι σαφές ότι ήταν κατασκευασμένη από πελεκητούς λίθους και μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι αυτοί συναρμόζονταν με πλινθία προκειμένου να σχηματίσουν το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Άλλωστε όμοια δομή έχουν ο τρούλος του εξωνάρθηκα και η ανωδομή του ναού που, όπως θα δούμε, ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση. Ο τρούλος φέρει από ένα μονόλοβο παράθυρο σε κάθε πλευρά. Περιμετρικά των παραθύρων υπήρχαν διπλά αψιδώματα κατασκευασμένα από πελεκητούς λίθους, όπως διακρίνεται στο παράθυρο της βόρειας όψης. Με τον ίδιο τρόπο άλλωστε είναι δομημένα και όλα τα παράθυρα του ναού, πλην αυτών

της πρόθεσης και του διακονικού, τα οποία φέρουν περιμετρική οδοντωτή ταινία. Στις ακμές της κάτω ζώνης διακρίνονται κιονίσκοι διαφορετικής υφής από την υπόλοιπη δομή του τυμπάνου και όχι συμφυείς, προφανώς μαρμάρινοι ή πώρινοι, καθώς και οριζόντιος πώρινος λοξόμητος κοσμητής, ο οποίος χωρίζει τις δύο ζώνες και ο οποίος δεν πρέπει να ήταν διαφορετικός από τους υπόλοιπους στα γείσα των στεγών του μνημείου.

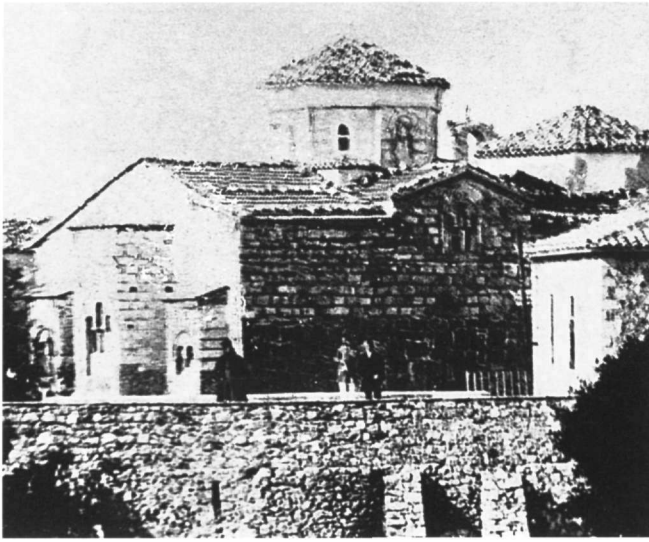
Η ανώτερη ζώνη έχει την ίδια οκταγωνικού σχήματος κάτοψη, αλλά είναι επιχρισμένη και σημαντικά χαμηλότερη από την κατώτερη ζώνη. Η πυραμιδοειδής στέγη προεξέχει ελαφρά χωρίς να διακρίνεται η μορφή του γείσου της.

Συγχρόνως με τον τρούλο φαίνεται ότι κατέρρευσε και η εξωτερική παρειά του ανώτερου μέρους του βορινού τοίχου, στην οποία υπήρχε τρίλοβο παράθυρο, με ανισοϋφείς λοβούς, όμοιο με τα αντίστοιχα σωζόμενα παράθυρα του ναού. Το παράθυρο αυτό φαίνεται μεν στη φωτογραφία, αλλά τώρα πλέον διακρίνεται μόνον από το εσωτερικό του μνημείου. Στη θέση του έγινε μια τοπική ανάκτιση της εξωτερικής παρειάς του τοίχου τελείως διαφορετική από την αρχική. Αντί για το παράθυρο υπάρχει ένα αέτωμα, κατασκευασμένο από τμήματα του πώρινου γείσου, το οποίο δεν πρέπει να υπήρξε ποτέ στην αρχική μορφή του ναού.

Κατά τη γραφική αναπαράσταση του τρούλου διατηρήθηκε η υπάρχουσα διάμετρος της στεφάνης του τυμπάνου, που θεωρήθηκε ότι έχει παραμείνει αδιατάρακτη. Ο τρούλος σχεδιάστηκε ως κανονικό οκτάγωνο (Εικ. 9), παρόλο που η δικλινή στέγη –κατά πάσαν πιθανότητα ενσωμάτωσε στις τέσσερις γωνίες της τις στέγες που κάλυπταν τα σφαιρικά τρίγωνα– είναι ελαφρά επιμήκης. Μετά την παραδοχή αυτή προκύπτει οκτάγωνο με πλευρά 1,70 μ., ενώ συνολικά η πλευρά του τετραγώνου της βάσης είναι 4,15 μ. Το πάχος του τοίχου είναι 0,60 μ. Για το ύψος του τυμπάνου θεωρήσαμε ότι η θέση, από την οποία είναι τραβηγμένη η φωτογραφία, είναι αρκετά απομακρυσμένη, ώστε η σχετική γωνία να είναι μικρή και να μπορούμε να τη θεωρήσουμε σχεδόν ορθή προβολή. Συνεπώς, πολύ μικρή απόκλιση υπάρχει από τις αναλογίες του ύψους του τυμπάνου και των άλλων, γνωστών διαστάσεων του ναού. Μετά τα παραπάνω προκύπτει ύψος μέχρι το γείσο 1,60 μ. και μέχρι το κάτω μέρος της στέγης 2,40 μ. Ένα ακόμη στοιχείο για τον έλεγχο των παραπάνω είναι ο αριθμός των στρώσεων των λίθων, ο οποίος διακρίνεται σαφώς. Τους λίθους αυτούς τους θεωρήσαμε ίσου ύψους με τους υπόλοιπους του ναού, δηλαδή γύρω στα 0,30 μ.

Στη συλλογή γλυπτών της μονής υπάρχουν δύο τμή-

Εικ. 8. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Λεπτομέρεια από φωτογραφία πριν από την κατάρρευση του τρούλου το 1914.

ματα οκταγωνικών κιονίσκων, διαμ. 0,12 μ., οι οποίοι δεν ανήκουν στο τέμπλο του καθολικού, του οποίου οι οκταγωνικοί κιονίσκοι έχουν διάμετρο 0,14 μ.²¹. Νομίζουμε ότι μπορούμε δάσιμα να υποθέσουμε ότι τα εν λόγω τμήματα ανήκαν στην κάτω ζώνη του τυμπάνου του τρούλου, αφού δεν δικαιολογείται άλλη θέση γ' αυτά. Το ένα τμήμα (Εικ. 15) έχει ύψος 0,90 μ. και φέρει συμφυές κυδόσχημο κιονόκρανο με ανάγλυφο ρόδακα, τον οποίο περιβάλλει ταινία λυρσοειδούς σχήματος. Το άλλο (Εικ. 16) έχει ύψος 0,37 μ. και έχει δύο οριζόντιες αυλακώσεις λίγο κάτω από το άνω μέρος του. Η διαφορά τους αυτή μπορεί ίσως να εξηγηθεί από την παρακάτω υπόθεση: το τμήμα με τις αυλακώσεις ήταν τοποθετημένο στην περιοπτη νότια πλευρά του τρούλου και έφερε ανεξάρτητο, πιο περίτεχνο, κιονόκρανο, ενταγμένο στο γείσο, ενώ το άλλο ήταν ίσως τοποθετημένο στην αθέατη, λόγω της στενότητας του χώρου, βορινή πλευρά του τυμπάνου και ως εκ τούτου είχε το απλούστερο συμφυές κιονόκρανο. Στη γραφική αποκατάσταση τα τοποθετήσαμε ελλείπει άλλων και τα δύο στη νότια πλευρά. Τμήματα πώρινου γείσου, που άλλωστε δεν διαφέρουν από τα υπόλοιπα του ναού, έχουν διατηρηθεί αλλά δεν μπορούν να ταυτιστούν κατά θέση στον τρούλο. Είναι πολύ πιθανό ορισμένα από αυτά να έχουν τοποθετηθεί στο αέτωμα της δόρειας όψης κατά την αποκατάσταση μετά την κατάρρευση.

Η οριζόντια διάσταση των οκτώ μονόλοβων παραθύρων μπορεί να υπολογιστεί και αναλογικά κατά προσέγγιση από τη φωτογραφία, αλλά τη θεωρήσαμε 0,30

μ., όπως όλων των λοβών των παραθύρων που διατηρούνται ανέπαφα. Επίσης, κατά προσέγγιση μπορεί να υπολογιστεί και το ύψος τους. Τα παράθυρα των διαγώνιων πλευρών είναι μικρότερου ύψους από τα άλλα, αφού στη θέση αυτή καταλήγει η στέγη των σφαιρικών τριγώνων. Ακόμη, στη φωτογραφία διακρίνεται το διπλό αψίδωμα που περιβάλλει το κάθε παράθυρο. Θεωρήσαμε ότι το εσωτερικό αψίδωμα εισέχει ελαφρά, πράγμα που δεν διακρίνεται στη φωτογραφία, αλλά ταιριάζει με τα υπόλοιπα του μνημείου. Το εξωτερικό αψίδωμα σταματά στη γένεση του τόξου του παραθύρου. Το πλάτος των αψιδωμάτων πρέπει να είναι όμοιο με αυτό των αντίστοιχων στα άλλα παράθυρα του ναού, θεωρήσαμε δε ότι και αυτά φέρουν περιμετρικά πλινθία. Στο σχέδιο της Εικ. 11 απεικονίζεται η γραφική αποκατάσταση του τρούλου με τη μορφή που είχε πριν από την κατάρρευση του 1914.

Τέτοια μορφή τρούλου είναι πρωτοφανής για το 12ο αιώνα, στον οποίο γενικά τοποθετείται το καθολικό. Πλησιέστερα παραδείγματα είναι αυτά των διπλοθολικών τρούλων. Προφανώς δεν εντάσσεται στην κατηγορία αυτή, στην οποία άλλωστε το ανώτερο μέρος είναι στενότερο και παρεμβάλλεται ενδιάμεση στέγη²². Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές φάσεις κατασκευής. Φαίνεται ότι είτε από αδυναμία κατασκευής αποτελεσματικής στεγάνωσης ή γιατί κατέρρευσε σε κάποια εποχή το ημισφαίριο ή, ακόμη,

16. Όρλάνδος, ό.π., σ. 92, εικ. 15.

17. Αποτέλεσμα ίσως του εξαιρετικά δυσμενούς μικροκλίματος, που χαρακτηρίζεται από ισχυρούς ανέμους και πολύ κρύο.

18. Το τέμπλο δεν σώζεται in situ αλλά είναι αποθηκευμένο στη μονή. Για ορισμένα τμήματά του δλ. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Βοιωτίας, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 332-335, όπου περιγράφονται και οι εργασίες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Η Α. Μπούρα ανέλυσε τεχνοτροπικά τρία από τα μέλη του: Α. Φιλίππιδου-Μπούρα, Architectural Sculptures of the Twelfth and Thirteenth Century, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ' (1977-79), σ. 68. Κατά τα άλλα το τέμπλο παραμένει τελείως άγνωστο στην επιστήμη.

19. Λαζαρίδης, ό.π.

20. Για λόγους οικονομίας του κειμένου δημοσιεύεται μόνο η μεγέθυνση τμήματος της φωτογραφίας, στην οποία απεικονίζεται το καθολικό.

21. Η αποκατάσταση του τέμπλου του ναού θα αναπτυχθεί σε προεχές δημοσίευμα. Βλ. σχετικά: Σ. Βογιατζής, Η αποκατάσταση του τέμπλου του καθολικού της μονής Σαγματά στη Βοιωτία, Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα, 23-25 Απριλίου 1993, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 2.

22. Σχετικά με τους διπλοθολικούς τρούλους δλ. Γ. Δημητροκάλλης, "Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ίεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας," Αθήνα 1990, σ. 157, και St. Sinos, Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen, BZ LXIV (1971), σ. 345-356.

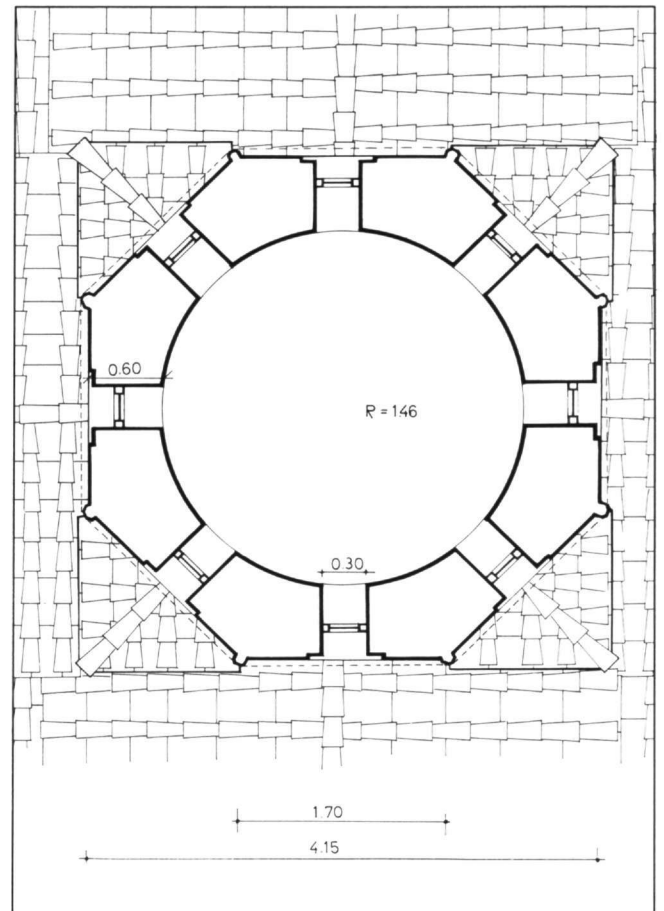
Εικ. 9. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Γραφική αναπαράσταση της κάτοψης του τρούλου του κυρίως ναού.

Εικ. 10. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης της κατά μήκος τομής.

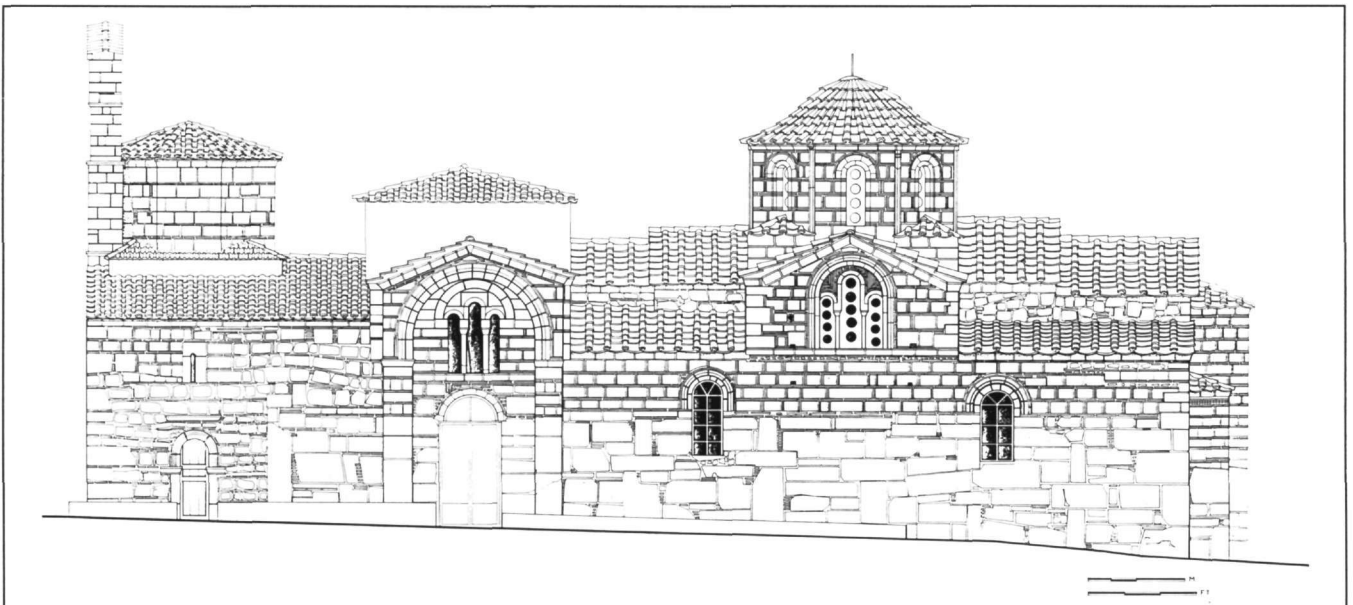
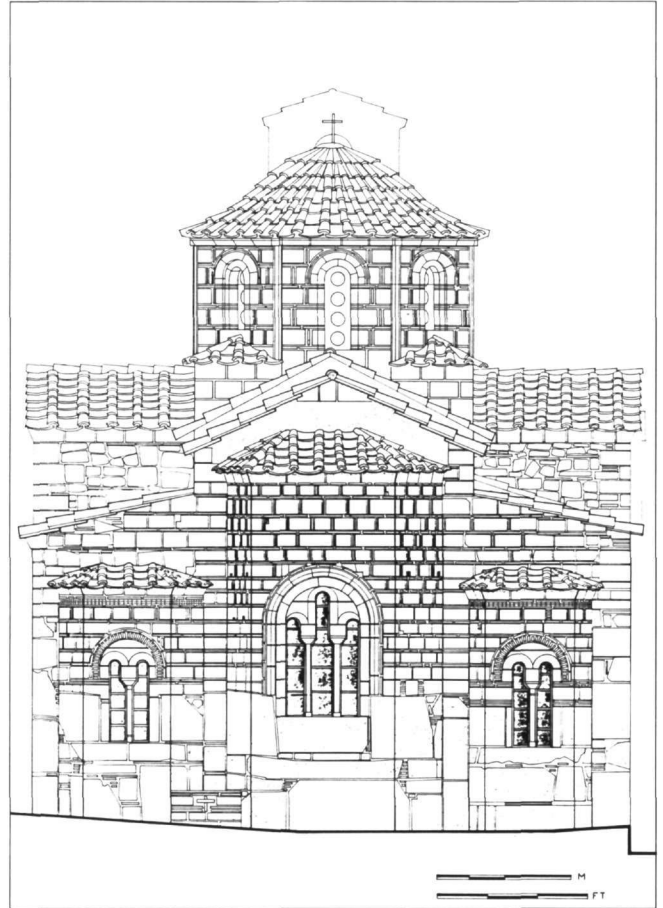
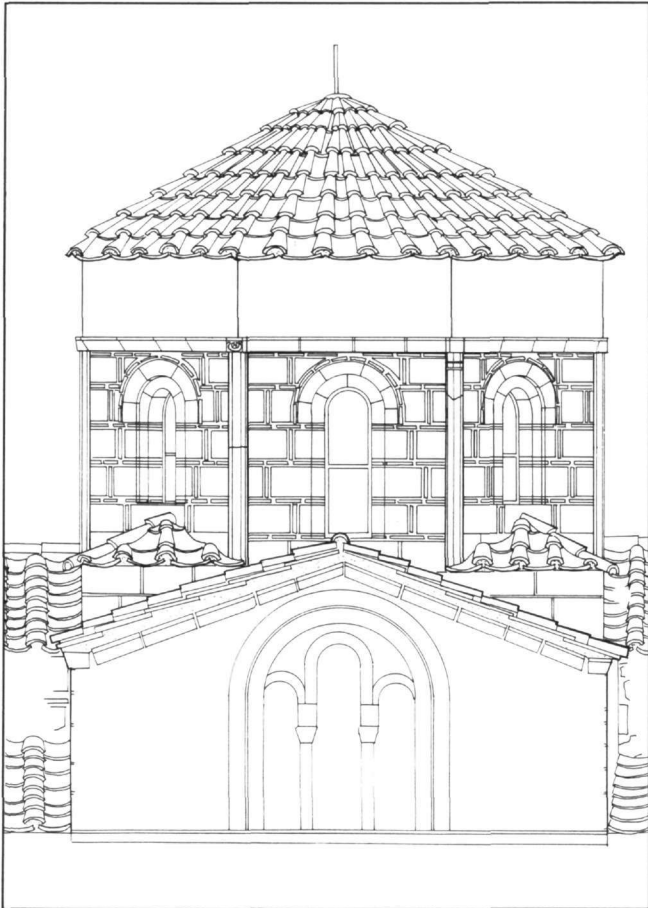
Εικ. 11. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης του τρούλου, όπως θα ήταν πριν από την κατάρρευση τον 1914.

Εικ. 12. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης της ανατολικής όψης.

Εικ. 13. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης της νότιας όψης.

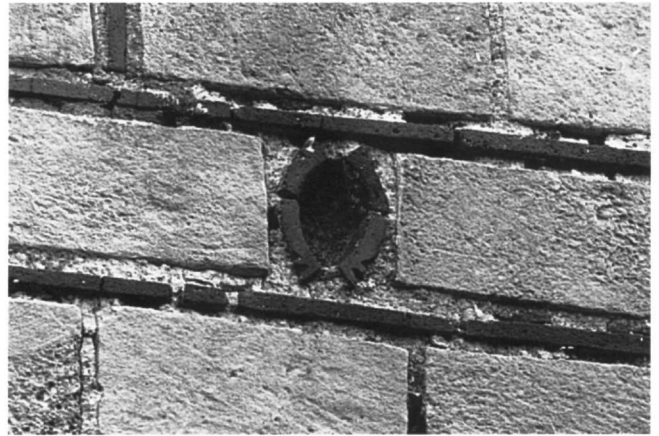

γιατί η αισθητική άλλαξε απαιτώντας πιο ραδινούς τρούλους κατά τη μεταδουζαντινή εποχή, προσετέθη ένα τμήμα τυμπάνου πάνω από το αρχικό με το αποτέλεσμα που βλέπουμε στη φωτογραφία. Πιθανότατα μάλιστα η υπερύψωση του τρούλου να έγινε συγχρόνως με τις υπόλοιπες επισκευές, που αναφέρονται στην επιγραφή της δυτικής όψης, στα 1675²³.

Δεν γνωρίζουμε εάν η υπερύψωση έγινε με την προσθήκη μπάζων πάνω από την πρώτη ασπίδα ή εάν ξαναχτίστηκε ο θόλος σε ψηλότερο επίπεδο, αλλά επιλέχθηκε η πρώτη λύση ως πιθανότερη για τη γραφική αναπαράσταση (Εικ. 10).

Σχεδιάστηκαν δύο γραφικές αποκαταστάσεις του τρούλου. Η μία είναι αυτή της δεύτερης φάσης με την υπερύψωση του 17ου αιώνα (Εικ. 11), η οποία διατηρήθηκε μέχρι το 1914, όπως φαίνεται στη φωτογραφία, και η άλλη είναι η υποθετική αρχική φάση του 12ου αιώνα. Η μορφή της κάλυψης είναι τυπική για τη μεσοδουζαντινή περίοδο και προκύπτει αδιάστα με τις παραδοχές που κάναμε παραπάνω σχετικά με το ύψος του τυμπάνου και την απόληξη των παραθύρων (Εικ. 12 και 13). Στη δεύτερη αυτή αποκατάσταση τοποθετήθηκαν διαφράγματα με κυκλικούς φεγγίτες στα παράθυρα. Στο δημοσίευμα του Ορλάνδου²⁴ εικονίζεται άποψη του ναού σε αναπαράσταση από τα νοτιοανατολικά, στην οποία ο τρούλος έχει τέσσερα αντί οκτώ παράθυρα, χωρίς κιονίσκους στις γωνίες, ενώ τα παράθυρα φέρουν απλές οδοντωτές, περιμετρικές των τόξων ταινίες.

Η προτεινόμενη μορφή θυμίζει εξαιρετικά τον τρούλο του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά²⁵, μνημείου κοντινού και της ίδιας περίπου εποχής με το καθολικό της μονής Σαγματά. Πράγματι, παρατηρούμε τα ίδια πώρινα πλαίσια με την εσοχή, την ύπαρξη πώρινου γείσου και ανεξάρτητων κιονίσκων στις ακμές με τον παραπάνω ναό. Ωστόσο, ο Άγιος Νικόλαος είναι ναός οκταγωνικού τύπου και ως εκ τούτου είναι αναμενόμενο το χαμηλό ύψος του τυμπάνου, ενώ στον τρούλο του καθολικού της μονής Σαγματά, το οποίο ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, οι χαμηλές του αναλογίες δεν συμφωνούν με τους αντίστοιχους της εποχής του ναού²⁶. Σε προσπάθεια τριγωνισμού της τομής ο τρούλος υπολείπεται κατά 1 μ. από το αναμενόμενο ύψος²⁷. Αλλά και στην περίπτωση που θα δεχόμασταν ότι ο τρούλος της φωτογραφίας είχε το αρχικό του μέγεθος, πάλι θα έλειπαν 0,60 μ. για να εγγραφεί στον κανόνα αυτό, ο οποίος μολονότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί πάντοτε δίνει κάποιες κατά προσέγγισιν αναλογίες. Αλλά, και όπως είδαμε, γενικά οι αναλογίες του ναού είναι ιδιαίτερα χαμηλές και άκομψες. Πιθανώς αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο ναός χτίστηκε

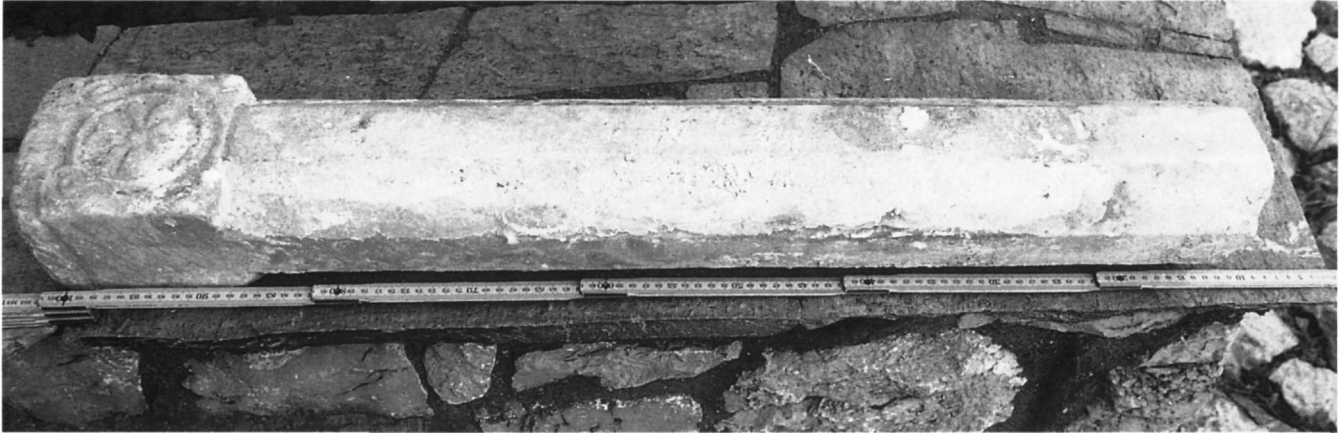
Εικ. 14. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Κεραμοπλαστικό κόσμημα στο νότιο τοίχο.

σταδιακά και σε περισσότερες της μιας οικοδομικές φάσεις. Ίσως ακόμη οι δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες, που επικρατούν στην περιοχή, να οδήγησαν στην κατασκευή ενός ιδιαίτερα χαμηλού ναού, έξω από τα γενικώς παραδεκτά πλαίσια

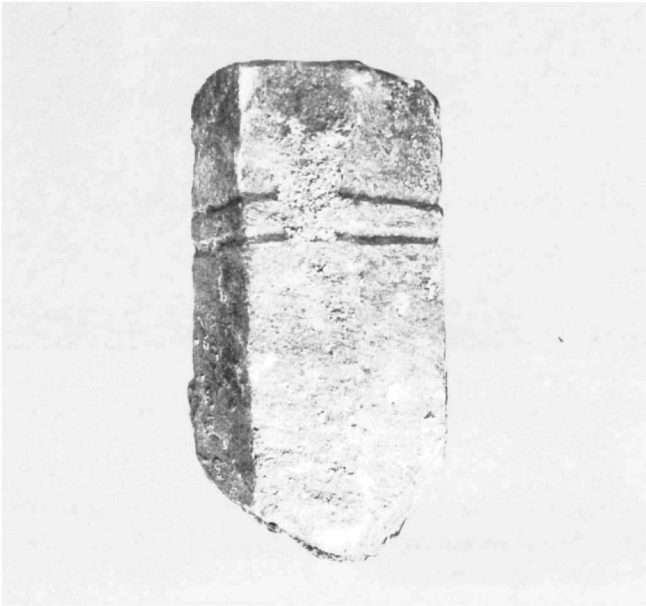
Χρονολόγηση - οικοδομικές φάσεις

Ο Α. Ορλάνδος στο προαναφερθέν δημοσίευσμά του τοποθέτησε το ναό στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα²⁸. Ακόμη, χρονολόγησε τον εξωνάρθηκα στο 15ο-16ο αιώνα, ενώ στην ανακαίνιση του 1675 τοποθέτησε: α) την κατασκευή του κωδωνοστασίου της δυτικής πλευράς, β) την κατασκευή των τοξωτών πλαισίων των θυρών του νάρθηκα και της λιτής, γ) τη διαμόρφωση της δυτικής κόγχης, ε) την εντοίχιση των γλυπτών μελών στους τοίχους του ναού. Προσπάθεια χρονολόγησης του καθολικού έκανε και ο Megaw στο γνωστό άρθρο του για τη χρονολόγηση των μεσοδουζαντινών εκκλησιών²⁹, στο οποίο όμως ακροθιγώς αναφέρεται ο Ορλάνδος, περιορίζοντας ακόμη περισσότερο τα χρονικά πλαίσια στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα. Τα επιχειρήματά του Megaw είναι τα παρακάτω:

- α. Η ύπαρξη μεμονωμένων δομικών σταυρών τοποθετεί γενικώς το μνημείο στο 12ο αιώνα.
- β. Έγκοπτα κατακόρυφα τούβλα ενταγμένα στο πλινθοπερίκλειστο σύστημα αντίστοιχα με αυτά του Μέγμακα και όχι σε σχηματισμούς χρονολογούν το καθολικό στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα μαζί με την Ομορφοκκλησιά και τις Βλαχέρνες της Ηλείας.
- γ. Όψιμο χαρακτηριστικό θεωρείται και η παντελής, κατά τον Megaw, έλλειψη οδοντωτών ταινιών, που παρατηρείται στον Άγιο Ιωάννη Κυνηγό, στην Καισαριανή και στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά.

Εικ. 15. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Κιονίσκος τυμπάνου τρούλου.

Εικ. 16. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Κιονίσκος τυμπάνου τρούλου.

δ. Η ύπαρξη μόνο λίθινων πλαισίων στα παράθυρα, όπως στα Καμπιά και στην Ομορφοκλησιά, τα τοποθετεί στο τέλος του 12ου αιώνα.

Για τη χρονολόγηση του ναού ο Ορλάνδος στηρίχθηκε σε φιλολογικές και τεχνοτροπικές ενδείξεις, στις οποίες θα αναφερθούμε εν συντομία:

1. Ο βίος του οσίου Κλήμεντος, ιδρυτού της μονής Σαγματά³⁰.

Σύμφωνα με την ανάγνωση του βίου από τον Ορλάνδο³¹, ο όσιος εκάρη μοναχός στη μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, όταν ακόμη ζούσε ο όσιος Μελέτιος, δηλαδή προ του 1105, έτους θανάτου του τελευταίου. Κατά τα απογεύματα συνήθιζε να αποσύρεται σε ύψωμα απέναντι από το Σαγματίον όρος και με την προσευχή να ανυψώνεται. Όταν έγινε αντιληπτός και για να αποφύγει τη μάταιη φήμη, αποσύρθηκε από τη μονή του Οσίου Μελετίου, όπου είχε διαμείνει τριάντα χρόνια, και εγκαταστάθηκε σε στύλο στην κορυφή του Σαγματίου όρους. Εν τω μεταξύ πέθανε ο όσιος Μελέτιος και ο διαδεχθείς αυτόν ηγούμενος κάλεσε τον όσιο Κλήμη να επιστρέψει στο μοναστήρι και όταν αυτός παράκουσε τον αφόρισε με «άφορισμόν άλλυτον». Μετά

23. Βλ. παραπάνω σ. 54.

24. Όρλάνδος, ό.π., σ. 85, εικ. 8.

25. Βλ. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris, and the Dependent Monastery of St Nicholas in the Fields, near Skripou, in Boeotia, London 1901, σ. 68-71. Η ομοιότητα με τον Άγιο Νικόλαο έχει παρατηρηθεί επανειλημμένα (ό.π., σ. 69, υποσημ. 1) αλλά με την προτεινόμενη μορφή του τρούλου η ομοιότητα γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, γεγονός που αποδεικνύει τη μικρή χρονική απόσταση των δύο μνημείων.

26. Π.χ. Σωτήρας Άμφισσας κ.ά.

27. Βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, Μορφολογικές παρατηρήσεις και αισθητικές χαράξεις στους έγγεγραμμένους σταυροει-

δεις ναούς, Χρονικά Αισθητικής Β' (1963), σ. 119-130.

28. Όρλάνδος, ό.π., σ. 107.

29. Megaw, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 127.

30. Ο Βίος και η ακολουθία υπάρχουν σε σπάνια έκδοση του 1896: Άκολουθία του όσιου και θεοφόρου πατρός ήμων Κλήμεντος άσκήσαντος έν τῷ ὄρει Σαγματῶ τῆς Βοιωτίας, έορταζομένη τήν 26ην Ἰανουαρίου. Έκδίδεται δαπάνη τοῦ ήγουμενοσυμβουλίου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος έπονομαζομένης Σαγματῶ, έπιμελεία δε τοῦ πανοσιωτάτου Καλλιοπίου Σταματιάδου, ήγουμένου. Έν Ἀθήναις έκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Ἀθανασιάδου, 1896, Σηῆμα 8ον, σ. 48.

31. Όρλάνδος, ό.π., σ. 75-76.

Εικ. 17. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Άποψη του δυτικού τμήματος της νότιας όψης. Διακρίνεται ο κατακόρυφος αξμός αλλαγής οικοδομικής φάσεως.

από τριάντα χρόνια και όταν ο ηγούμενος αυτός ήταν πλέον ετοιμοθάνατος καταλήφθηκε από τύψεις και ζήτησε συγγνώμη από τον όσιο, και πράγματι την ώρα του θανάτου του ακούστηκε η φωνή του Κλήμεντος να τον συγχωρεί. Έτος θανάτου του οσίου Κλήμεντος ο Ορλάνδος θεωρεί τουλάχιστον το 1135, αφού κατά την άποψή του έμεινε στο Σαγματίον τριάντα χρόνια μετά από το θάνατο του Μελετίου, αμφισβητώντας την ημερομηνία 1111 που αναφέρει ο βίος. Τη θεωρία περί του στύλου δεν θεωρεί πιθανή, καθόσον, όπως αναφέρει, συχνά οι Βυζαντινοί ονόμαζαν έτσι και έναν ψηλό και απότομο βράχο, ενώ ο Κλήμης δεν αναφέρεται στους καταλόγους των στυλιτών. Βασισόμενος στα παραπάνω και θεωρώντας ότι η μεγάλη αυστηρότητα του Κλήμεντος δεν θα επέτρεπε την κατασκευή ενός καθολικού, θεωρεί ότι τούτο κατασκευάστηκε μετά το 1135, πιθανή ημερομηνία του θανάτου του.

2. Μορφολογικές παρατηρήσεις³²:

α. Η παρουσία μεγάλων και ακανόνιστων δομικών

σταυρών στο κάτω μέρος του τοίχου χρονολογεί το ναό στο 12ο αιώνα και όχι στον 11ο, οπότε οι σταυροί είναι συνεχείς και κανονικοί.

β. Η παντελής σχεδόν έλλειψη κεραμοπλαστικών κατατάσσει το καθολικό στο 12ο αιώνα και μάλιστα στο δεύτερο μισό του.

γ. Η χρήση πόρινων γείσων αντί οδοντωτών ταινιών αποτελεί όψιμο στοιχείο του 12ου αιώνα.

δ. Η κατασκευή των τόξων και των τυμπάνων των παραθύρων από πελεκητούς πωρολίθους είναι ένδειξη ότι το καθολικό κατασκευάστηκε στον προχωρημένο 12ο αιώνα.

ε. Η συνύπαρξη μαρμαροθετημάτων και ψηφιδωτών στη διακόσμηση του δαπέδου, πράγμα που, κατά τον Ορλάνδο, δεν έχει παρατηρηθεί πριν από το 13ο αιώνα, οδηγεί στη χρονολόγηση το πολύ στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε και την επιγραφή στο δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα που αναφέ-

Εικ. 18. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Άποψη του δυτικού τμήματος της δόρειας όψης. Διακρίνεται ο κατακόρυφος αρμός και η φραγμένη είσοδος στη λιτή.

ρει ανακαίνιση του ναού στα 1675. Σχολιάζοντάς την υποστηρίζει ότι δεν αναφέρεται στον εξωνάρθηκα, τον οποίο τοποθετεί στο 15ο ή στο 16ο αιώνα, αλλά σε ανακαινίσεις, οι οποίες πιθανώς να ήταν:

- α. Η κατασκευή των τοξωτών πλαισίων των θυρών του νάρθηκα και της λιτής.
- β. Η διαμόρφωση της κόγχης πάνω από τη δυτική θύρα.
- γ. Η κατασκευή του κωδωνοστασίου.
- δ. Ο εντοιχισμός παλαιών μαρμαρινών μελών.

Άλλη συστηματική προσπάθεια επί της οικοδομικής ιστορίας του ναού δεν φαίνεται να υπάρχει, ενώ τα συμπεράσματα των μνημονευθέντων άρθρων υιοθετούν και οι μεταγενέστεροι μελετητές χωρίς περαιτέρω διάθεση κριτικής.

Ορισμένες παρατηρήσεις κατά τη διάρκεια της σύνταξης μελέτης αναστήλωσης οδήγησαν στην αναηλάφηση των γραπτών μαρτυριών και στη διατύπωση διαφορετικών συμπερασμάτων για τη χρονολόγηση του καθολικού της μονής Σαγματά. Κατ' αρχήν, μετά

την απομάκρυνση των επιχρισμάτων έχουμε καλύτερη εικόνα των εξωτερικών τοίχων και μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πράγματι ο ναός χτίστηκε σε περισσότερες από μία φάσεις, αλλά όχι ακριβώς αυτές που αναφέρει ο Ορλάνδος. Στα όρια του εξωνάρθηκα και του εσωνάρθηκα υπάρχουν εξωτερικά στο βόρειο και στο νότιο τοίχο επιμήκεις ογκόλιθοι τοποθετημένοι κατακόρυφα, που αντιστοιχούν στο διαχωριστικό των δύο χώρων τοίχο και αποτελούν έναν ευδιάκριτο αρμό διαφορετικής οικοδομικής φάσης (Εικ. 17 και 18). Προφανώς οι λίθοι αυτοί διαμόρφωναν τις δυτικές γωνίες της πρώτης φάσης. Η μορφή αυτή συνηθίζεται στη θέση αυτή στους βυζαντινούς ελλαδικούς ναούς, κατ' αρχήν ως κατασκευαστικό στοιχείο, το οποίο όμως κατά το 12ο αιώνα εξελίσσεται σε καθαρά μορφολογικό³³. Οι λίθοι αυτοί δεν συνεχίζονται μέχρι τη στέγη,

32. Ο.π., σ. 107.

33. Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παρόρι της Βοιωτίας, ΕΕΒΜ Α' (1988), σ. 507.

αλλά σταματούν στο σημείο που διαφοροποιείται ο τρόπος δομής και από μεγάλους γρανιτένιους ογκολίθους μετατρέπεται σε πλινθοπερίκλειστο σύστημα με μικρότερους πελεκημένους πωρολίθους. Αντίθετα, ολόκληρος ο εξωνάρθηκας, το ανώτερο τμήμα των τοίχων και οι τρούλοι παρουσιάζουν αδιάσπαστη συνέχεια σε όλο το μήκος του κτιρίου, πλην του κωδωνοστασίου (Εικ. 4 και 6). Η διαφοροποίηση καθ' ύψος του υλικού δομής είναι μορφή πολύ συνηθισμένη κατά τα άλλα στη μεσοδυζαντινή αρχιτεκτονική³⁴, άλλωστε παρατηρείται και στον εξωνάρθηκα. Ωστόσο, εξίσου μεγάλη είναι και η διαφοροποίηση ανάμεσα στην τοιχοποιία στην κατώτερη ζώνη της λιτής και του εξωνάρθηκα, ώστε να μπορούμε με βεβαιότητα να μιλήσουμε για διαφορετική φάση.

Και για να διασκεδαστεί κάθε αμφιβολία ότι ολόκληρη η ανωδομή ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση δεν μένει παρά να παρατηρήσουμε τη μεγάλη ομοιότητα στις μορφές: α) Λοξότμητα γείσα που συνεχίζονται

αδιατάρακτα στην οριζόντια στέγη του ναού, ενώ όμοιά τους υπάρχουν στους τρούλους και στα αετώματα των κεραιών. β) Όμοιο σύστημα δομής –πλινθοπερίκλειστο με λεπτά πλινθία– εμφανίζεται σε ολόκληρη την ανωδομή χωρίς αρμό διαφοροποίησης φάσης. γ) Πλαίσια των θυρών και των παραθύρων με μεγάλη μορφολογική ενότητα, πλην της κεντρικής θύρας της λιτής στη νότια όψη και της αντίστοιχης κλεισμένης στη δόρεια (Εικ. 19), οι οποίες όμως, όπως θα δούμε, ανήκουν στην προηγούμενη φάση. Η χρήση πωρολίθου στην κατασκευή των πλαισίων από το 12ο αιώνα και μετά είναι γνωστό και πλήρως αποδεκτό φαινόμενο³⁵. Η μορφή των πλαισίων των παραθύρων του Σαγματά αναλύεται κατασκευαστικά σε επάλληλους θολίτες, εκ των οποίων η μία σειρά αποτελεί το επίπεδο τόξο και η άλλη το λοξότμητο κοσμήτη που το περιβάλλει, όπως στον πυλώνα του Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού³⁶, στις θύρες της Ζωοδόχου Πηγής στο Δεσβενοσάλεσι³⁷, στο δόρειο τοίχο του εξωνάρθηκα του Οσίου

Εικ. 19. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Άποψη τμήματος της δόρειας όψης. Διακρίνεται η φραγμένη παλαιότερη πύλη του ιερού.

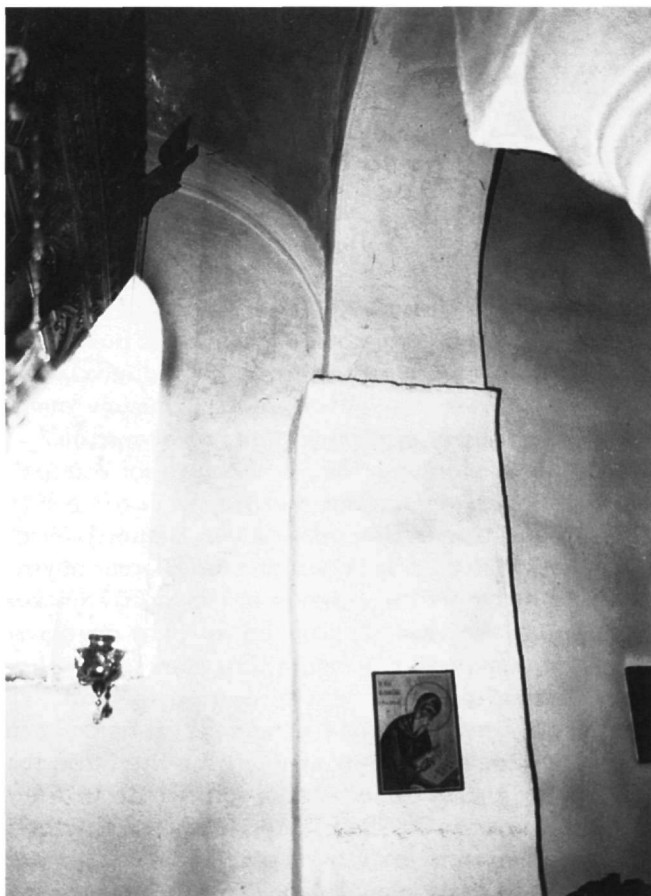

Μελετίου³⁸, στην είσοδο των Αγίων Θεοδώρων Καφιόνας Μάνης³⁹. Αντίθετα, τα πλαίσια των τριών θυρών του εξωνάρθηκα αποτελούνται από ολόσωμους θολίτες, όπως στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά⁴⁰, στο Σωτήρα της Αμφισσας⁴¹, στην Αγία Μονή Αρείας⁴² κ.α. Όμως, μπορούμε να παρατηρήσουμε την ίδια τελειότητα και εκλέπτυνση της κατασκευής –διπλή υποχώρηση στο εσωτερικό τελείωμα του λοξότμητου τμήματος και σχοινίο στο πλαίσιο της δυτικής θύρας του εξωνάρθηκα– γεγονός που αποδεικνύει τη σύγχρονή τους κατασκευή. Η ίδια μορφή απαντά και στον εξωτερικό τοίχο του δυτικού κελλιού (βλ. Εικ. 22). Η ύπαρξη όμοιων πλαισίων από λοξότμητους θολίτες σε όλα τα ανοίγματα, τα οποία λόγω της εκλέπτυνσης της κατασκευής τους τοποθετούνται στον όψιμο 12ο αιώνα, αποκλείει τη χρονολόγηση του εξωνάρθηκα στο 15ο-16ο αιώνα.

Στο εσωτερικό του ναού μπορούμε να παρατηρήσουμε σε ύψος που αντιστοιχεί απολύτως με την οριζόντια

Εικ. 20. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Αποψη των γενέσεων των τόξων στον κυρίως ναό.

αλλαγή φάσης στο εξωτερικό, μικρές προεξοχές, κακότεχνες μειώσεις του πάχους της λιθοδομής των παραστάδων (Εικ. 20). Η ακανονιστία των προεξοχών αυτών μας πείθει ότι δεν πρόκειται για μορφολογικό στοιχείο, αλλά για μεταγενέστερη απόφαση για διαφοροποίηση του πλάτους των τόξων. Μάλιστα, στο χώρο του ιερού, στο νότιο τοίχο, η παραστάδα σταματάει απότομα χωρίς καν να υπάρχει το αντίστοιχο τόξο. Η μη απόλυτη συναρμογή της γένεσης και της καμπυλότητας των τόξων άλλωστε, που σε ορισμένα σημεία δείχνουν να οδηγούν σε πεταλόμορφα τόξα⁴³, είναι στοιχείο ενισχυτικό της διαφορετικής φάσης κτισίματος της ανωδομής. Αντίθετα, οι προεξοχές των παραστάδων του εξωνάρθηκα είναι κανονικές, συνειδητά διαμορφωμένες, απολύτως συμβατές και προφανώς σύγχρονες με τις αντίστοιχες στην ίδια θέση των αντηρίδων της νότιας όψης της λιτής.

Μια ακόμη ένδειξη, που όμως ενισχύει τα παραπάνω, είναι και η μη απόλυτη συναρμογή του μαρμαροθετημένου δαπέδου με τα κατακόρυφα μέλη του ναού: Οι βάσεις των κίωνων του κυρίου ναού και της λιτής είναι προφανές ότι δεν κατασκευάστηκαν στην ίδια οικοδομική φάση με το δάπεδο, αφού άλλες είναι απολύτως δυθισμένες σε αυτό, ενώ άλλες προεξέχουν ολόκληρες. Την ύπαρξη δύο φάσεων καθ' ύψος αποδεικνύει και η διαμόρφωση της βορινής όψης της λιτής στην περιοχή της τοξωτής αντηρίδας (Εικ. 18). Σε αυτή υπήρχε αρχικά άνοιγμα εισόδου πιθανώς με θύρωμα όμοιο με αυτό της νότιας, το οποίο αφαιρέθηκε –ή δεν τοποθετήθηκε ποτέ– και η πόρτα χτίστηκε. Στη θέση της κα-

34. Χ. Μπόρας, Βυζαντινές «ἀναγεννήσεις» και ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ε' (1966-69), σ. 267.

35. Megaw, ὀ.π. (υποσημ. 14), σ. 122.

36. Στ. Μαμαλούκος, Ο πυλώνας της μονής του Αγίου Ιωάννου του Κυνηγού στον Υμηττό, Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 1108.

37. Χ. Μπόρας, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ' (1977-79), σ. 24.

38. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλάφια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 48.

39. Ν. Drandakis, Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse), CahArch XXXII (1984), σ. 164.

40. Schultz - Barnsley, ὀ.π. (υποσημ. 25), σ. 2.

41. Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ παρά τῆν Ἀμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτήρος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 185.

42. Γ. Χώρας, Ἡ Ἀγία Μονή Ἀρείας Ναυπλίου, Ἀθήνα 1975, σ. 12.

43. Τα πεταλόμορφα τόξα απαντούν δεδαίως ἀπὸ τον 11ο αἰῶνα, βλ. σχετικὰ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τὸ πεταλόμορφον τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, ΕΕΒΣ ΙΑ' (1935), σ. 414, ἀλλὰ στην περιπτώση της μονῆς Σαγματὰ μάλλον μοιάζουν να προέρχονται ἀπὸ κατασκευαστικὲς ἀνάγκες παρὰ ἀπὸ μορφολογικὲς ἀναζητήσεις.

τασκευάστηκε μικρό παράθυρο, κλεισμένο με τη σειρά του σε επόμενη φάση.

Σε τρίτη φάση, πολύ μεταγενέστερη, ανήκει η κατασκευή του κωδωνοστασίου, και πιθανώς η προσθήκη του επιχρισμένου τμήματος πάνω από τον τρούλο του κυρίως ναού (Εικ. 11), και η κακότεχνη διαμόρφωση στεγών πάνω από το ιερό –όχι απαραίτητα σύγχρονη–, που καθαίρεσε η Αρχαιολογική Υπηρεσία στις εργασίες του 1976.

Έχοντας εξασφαλίσει την ύπαρξη τριών διαφορετικών οικοδομικών φάσεων μπορούμε να προχωρήσουμε στην προσπάθεια χρονολόγησής τους. Η πρώτη φάση, στην οποία περιλαμβάνεται το κάτω μέρος του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα, χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη των μεγάλων δομικών σταυρών από αρχαίο υλικό (Εικ. 19). Οι τελευταίες έρευνες έχουν πλέον αποδείξει⁴⁴ ότι οι σταυροί αυτοί, έστω και ακανόνιστοι, όπως τους χαρακτηρίζει ο Ορλάνδος, αποτελούν ένδειξη πρωιμότητας στο 12ο αιώνα. Αντίθετα, οι μικρότεροι διακοσμητικοί σταυροί που περιβάλλονται από πλινθία και βρίσκονται εκατέρωθεν της δυτικής θύρας του εξωνάρθηκα (Εικ. 7), δηλαδή στην περιοχή που χαρακτηρίσαμε δεύτερη φάση, θεωρούνται από τους παραπάνω συγγραφείς οψιμότερο στοιχείο του 12ου αιώνα⁴⁵. Ομοίως, τα αδιατάρακτα θυρώματα της βορινής χτισμένης πόρτας του ιερού (Εικ. 19), που ανήκει στην πρώτη φάση, και της νότιας εισόδου της λιτής φέρουν τοξωτό πλαίσιο από λαξευτούς θολίτες⁴⁶. Τα πλαίσια αυτά βεβαίως δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 12ο αιώνα, η μορφή τους όμως είναι απλούστερη από τα υπόλοιπα και μπορούν να θεωρηθούν πρώιμο στοιχείο, με χρονολόγηση στις αρχές του αιώνα.

Περαιτέρω ένδειξη αποτελεί η μορφή του ανάγλυφου κοσμητή του υπέρθυρου της δυτικής, εσωτερικής σήμερα, θύρας της λιτής, το οποίο ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση, πριν προστεθεί ο εξωνάρθηκας. Η λοξότμητη απόληξή του, που αντιστοιχεί ακριβώς στις διαστάσεις του υπέρθυρου, αποδεικνύει ότι κατασκευάστηκε εξαρχής για τη θέση αυτή και δεν είναι σε δεύτερη χρήση. Το χαμηλό ανάγλυφο σε ένα επίπεδο, η αυστηρότητα αλλά και κάποια ακαμψία στην εκτέλεση προδίδουν τον πρώιμο χαρακτήρα του γλυπτού και συνηγορούν με τις παραπάνω προτάσεις χρονολόγησης της πρώτης φάσης⁴⁷.

Όσον αφορά τη δεύτερη φάση, κατά την οποία, όπως είδαμε, χτίστηκε η ανωδομή και ολόκληρος ο εξωνάρθηκας, ισχύει γενικά η χρονολόγησή της στο τέλος του 12ου αιώνα που υποστήριξαν ο Megaw⁴⁸ και ο Ορλάνδος⁴⁹. Συγκεκριμένα, η έλλειψη μεγάλου αριθμού κεραμοπλαστικών, ο σχηματισμός με λαξευτό πωρόλιθο

Εικ. 21. Μονή Σαγματά. Καθολικό. Αποψη της δυτικής όψης.

των ανοιγμάτων και των γείσων και όχι με πλινθία, μορφή που συνηθίζεται κατά τον όψιμο 12ο αιώνα, αλλά και ο συσχετισμός των υπάρχοντων κεραμοπλαστικών με άλλα, γνωστής χρονολόγησης μνημείων, συνηγορεί υπέρ της όψιμης τοποθέτησης του μνημείου.

Ακόμη, όπως είδαμε, οι δύο διακοσμητικοί σταυροί, που βρίσκονται συμμετρικά εντοιχισμένοι εκατέρωθεν της εισόδου στη δυτική πλευρά και περιβάλλονται από πλινθία (Εικ. 7 και 21) και που διαφοροποιούνται από τους σταυρούς στις μακριές όψεις, αποτελούν και αυτοί όψιμο στοιχείο του 12ου αιώνα⁵⁰, που συμφωνεί με την παραπάνω χρονολόγηση. Στη φάση αυτή δόμησης φαίνεται ότι ανήκει και το δάπεδο του ναού, το οποίο ορθώς παρατήρησε ο Ορλάνδος ότι ανήκει στο τέλος του 12ου αιώνα. Φαίνεται δε ότι η επιγραφή της δυτικής κόγχης, που αναφέρει τη χρονολογία 1675 και παραπλάνησε τον Ορλάνδο, εντοιχίστηκε εκ των υστέρων στη θέση αυτή μαζί με τις ανάγλυφες πλάκες και τους πελεκημένους πωρόλιθους. Το πλαίσιο της κόγ-

χης άλλωστε από λαξευτούς θολίτες είναι απολύτως σύγχρονο με τα θυρώματα του εξωνάρθηκα, αν και απλούστερο, δηλαδή ανήκει και αυτό στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα. Αντίθετα, οι πωρόλιθοι που συμπληρώνουν τα κενά είναι τοποθετημένοι εκεί σε δεύτερη χρήση. Μπορούμε άλλωστε να παρατηρήσουμε την εγκοπή του ανώτερου πωρόλιθου, που δεν δικαιολογείται από τη θέση του. Πιθανώς να ανήκουν σε παλαιότερες φάσεις του μνημείου ή να μεταφέρθηκαν από άλλο σημείο των κτιρίων της μονής. Όμως, η ύπαρξη α) των οδοντωτών ταινιών κάτω από το γείσο της ανατολικής όψης, β) του συνδυασμού πώρινων και πλίνθινων πλαισίων στα παράθυρα των παραδημάτων, όπως στο Σωτήρα της Άμφισσας, γ) της διακόσμησης του τυμπάνου του παραθύρου του νότιου σκέλους της εγκάρσιας κεραίας του κυρίως ναού με το θέμα των ομοιοθέτων γωνιών, μεταθέτει ελαφρά προς τα πίσω τη χρονολόγηση του μνημείου. Πιθανότερη χρονολόγηση φαίνεται να είναι στα μέσα του 12ου αιώνα, νωρίτερα από ό,τι υπέθεσε ο Megaw, σύγχρονη με του ναού του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, δηλαδή γύρω στο 1150-60. Μάλιστα, μετά τη γραφική αποκατάσταση του τρούλου του καθολικού της μονής Σαγματά, τα δύο μνημεία παρουσιάζουν πλέον τέτοια ομοιότητα στα επιμέρους στοιχεία, ώστε μπορεί να θεωρηθεί ότι έγιναν και από τον ίδιο αρχιτέκτονα ή το ίδιο συνεργείο, παρά τη διαφορά στο υλικό δομής τους.

Τέλος, το κωδωνοστάσιο, ορισμένες επισκευές, πιθανώς και οι προσθήκες πάνω από τη στέγη του ιερού που αφαιρέθηκαν, το επίχρισμα του τρούλου της λιτής⁵¹ και η υπερύψωση του τυμπάνου του τρούλου στον κυρίως ναό ανήκουν σε επόμενη φάση και χρονολογούνται μάλλον στην ανακαίνιση του 17ου αιώνα, που αναφέρει η επιγραφή της δυτικής κόγχης.

Μετά την αναφορά των παραπάνω δεδομένων μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια νέα ανάγνωση του Βίου του οσίου Κλήμεντος: Γεννήθηκε στην Αθήνα από πλούσιους γονείς και σε ηλικία τριάντα ετών εκάρη μοναχός στη μονή Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, η οποία την εποχή αυτή εξελισσόταν σε μεγάλο μοναστικό κέντρο υπό την ηγουμενία του οσίου Μελετίου. Στη μονή αυτή παρέμεινε επί τριάντα χρόνια. Αμέσως μετά το θάνατο του οσίου Μελετίου στα 1105, φεύγει κρυφά ένα απόγευμα από τη μονή (...κατά τὸν καιρὸν τῆς ἑσπέρας...⁵², σύμφωνα με το Βίο) και εγκαθίσταται με μια ομάδα οπαδών του (αναφέρεται κάποιος Ιάκωβος) στο Σαγματίον ὄρος, όπου ιδρύει και τη μονή. Ας παρακολουθήσουμε την αποστροφή του Βίου: ...ἤθουλήθη λάθρα τῆς μονῆς ἐξελεῖν, τριάκοντα ἐν αὐτῇ διανῶσας χρόνους, ἐξελθὼν τοίνυν ὁ ὄσιος τῆς μονῆς, μηδενὸς τοῦτο γινώσκοντος, τὸ Σαγματίον ὄρος κα-

ταλαμβάνει, καὶ πρὸς τὴν ἐν αὐτῷ οὖσαν σμικροτάτην μονήν⁵³, βραχὺ τι προσέμεινεν εἶτα ἄκρου ἐκ στύλου περὶ τὴν ἀκρόρειαν κειμένον ἐντυχὼν... Ἐχει πιθανῶς ηττηθεί στη διαμάχη της διαδοχής, που θα επακολούθησε (η ιστορία άλλωστε μας διδάσκει ότι οι ισχυρές προσωπικότητες, όπως ο ὄσιος Μελέτιος σπάνια ορίζουν το διάδοχό τους). Ο νικητής της διαμάχης νέος ηγούμενος της μονής Οσίου Μελετίου, του οποίου το ὄνομα αποσιωπά ο Βίος, τον αφορίζει: *Μαθὼν δὲ τὸν τοῦ Κλήμεντος ἀποδρασμόν, ὁ τῆς τοῦ Ἁγίου Μελετίου μονῆς καθηγούμενος καὶ προεστῶς, ὁ γὰρ ὄσιος Μελέτιος ἤδη ἦν τεθνικῶς, ...ἀφορισμῶ ἄλύτῳ αὐτὸν καθυπέβαλλεν...*⁵⁴. Ο ὄσιος Κλήμης είναι ἤδη ἐξήντα ετών. Σε ἔξι χρόνια πεθαίνει (...ἔτελεῦτησεν ἐν ἔτει ἈΡΙΑ...), στα 1111, –δεν είναι εμφανές γιατί θα πρέπει να απορρίψουμε αυτή την πληροφορία, εφόσον δεχόμαστε τις υπόλοιπες που μας παρέχει ο Βίος⁵⁵. ...μετὰ τριάκοντα χρόνια (προφανῶς μετὰ τον αποδρασμόν, δηλαδή τουλάχιστον στα 1135) ...τὸν τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μελετίου προεστῶτα ἐν ἀσθενείᾳ περιπεσῶντα... συγχωρητὸν διὰ ζώσης φωνῆς ἐκ Κλήμεντος αἰτήσεται... καὶ ἀοράτως αὐθις φωνὴ παρὰ τοῦ Ὁσίου Κλήμεντος ἀντ' ἐνεχθῆναι... Βέβαια δεν ήταν ἀπίθανο να είναι ο ὄσιος ἤδη υπερενενηκοντούτης, ἀλλὰ το πιθανότερο είναι πως ἦταν ἤδη νεκρός.

Ο Βίος δεν αναφέρει την ίδρυση μονής ή την κατασκευή καθολικού, ἀλλὰ, ἀκόμη και αν ο ὄσιος διαβιούσε στο στύλο, δεν θα πρέπει να ἔκαναν το ἴδιο και οι οπαδοί του, των οποίων ονόματα ἀναφέρει σποραδικὰ ο Βίος. Ὅσον ἀφορὰ τα περὶ μεγάλης αυστηρότητας του οσίου Κλήμεντος (που ἀναφέρει ο Ορλάνδος), ο οποίος δεν θα ἐπέτρεπε την ἀνέγερση καθολικού, δεν

44. Χ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεῖμων Λιγουριῶ Ἀργολίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ζ' (1973-74), σ. 12. Π. Βοκοτόπουλος, Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ε' (1966-69), σ. 162.

45. Ὁ.π.

46. Μπούρας, ὁ.π., σ. 8.

47. Εὐκόλα μπορεί να γίνει η σύγκριση με τα ἐξαιρετικῆς τέχνης διπλεπίπεδα ἀνάγλυφα του τέμπλου που ἔχουν τοποθετηθεῖ στον ὄψιμο 12ο αἰώνα. Βλ. Φιλίππιδου-Μπούρα, ὁ.π. (υποσημ. 18), σ. 68.

48. Ὁ.π. (υποσημ. 14).

49. Ὁ.π. (υποσημ. 2).

50. Μπούρας, ὁ.π. (υποσημ. 44), σ. 8.

51. Το πάχος του τυμπάνου είναι 0,90 μ. και πιθανόν να κρύβει ἑνα οκταγωνικὸ ἢ ἄλλης μορφῆς μεσοδυσαντινὸ τύμπανο, ἀλλὰ αὐτὸ θα διαπιστωθεῖ κατὰ τη διάρκεια των εργασιῶν.

52. Ἀκολουθία τοῦ οσίου, ὁ.π. (υποσημ. 30), σ. 23.

53. Φαίνεται ὅτι προῦπήρχε κάποιον μικρὸ μοναστήρι ἐκεῖ πριν ἀπὸ την εγκατάστασιν του οσίου Κλήμεντος.

54. Ὁ.π. (υποσημ. 30), σ. 23.

55. Ὁ.π., σ. 24.

Εικ. 22. Μονή Σαγματά. Λεπτομέρεια από το δυτικό κελλί.

προκύπτουν από καμιά πληροφορία του Βίου. Αντίθετα, απολύτως ορθά και ενισχυτικά της παραπάνω άποψης είναι τα περί του χαρακτηρισμού ως «στύλου» του ιδίου του Σαγματίου όρους και όχι της ύπαρξης αληθινού στύλου⁵⁶.

Μετά από τα παραπάνω προκύπτει αδιάστα το συμπέρασμα ότι η ίδρυση του καθολικού και η κατασκευή της πρώτης φάσης του τοποθετούνται στην περίοδο 1105-1111. Δεν γνωρίζουμε εάν λόγω οικονομικών δυσκολιών ή του θανάτου του οσίου σταμάτησε η ανοικοδόμηση και συνεχίστηκε μετά από σαράντα-πενήντα χρόνια ή μεσολάβησε κατάρρευση του καθολικού, όπως πιθανολογήσαμε από την ύπαρξη των σπασμένων κιονοκρατών. Πιθανώς μάλιστα το πρώτο οικοδομικό πρόγραμμα να ήταν υπερβολικά φιλόδοξο για τα οικονομικά της μονής και για το λόγο αυτό να παρατηρούνται οι μειώσεις του πάχους των πεσσών κατά τη δεύτερη φάση, γεγονός που είναι ίσως επακόλουθο της απόφασης για τη μείωση του ύψους. Άλλωστε, η έλλειψη τοιχογραφιών αποδεικνύει ότι το έργο παρέ-

μεινε ημιτελές. Σίγουρα όμως η δεύτερη φάση της οικοδομικής ιστορίας του καθολικού συμπίπτει με τη μεγάλη οικονομική και δημογραφική άνθηση που παρουσιάζει στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα η περιοχή των Θηβών χάρις στο εμπόριο του μεταξιού⁵⁷. Αλλά και η επέκταση του ναού προς τα δυτικά μπορεί να συνδυαστεί με τις παρόμοιες επεκτάσεις που παρατηρούνται και σε άλλα σημαντικά καθολικά της περιοχής (Δαφνί, Βαρνάκοβα, Όσιος Λουκάς, Όσιος Μελέτιος), αφού η αύξηση του αριθμού των προσκυνητών κατά το 12ο αιώνα δημιούργησε πρόσθετες ανάγκες στεγασμένων χώρων⁵⁸. Δεν νομίζω μάλιστα ότι θα ήταν τελείως απίθανο να θεωρήσουμε ως συνεχιστή του έργου του Κλήμεντος και πιθανό κτήτορα της δεύτερης φάσης το μοναχό Γερμανό, το όνομα του οποίου αναφέρεται στην ακολουθία.

Θα εξετάσουμε ένα τελευταίο στοιχείο, που σε συνδυασμό με τα μέχρι τώρα αναφερθέντα μπορεί να αποτελέσει μια ακόμα ισχυρή ένδειξη. Πρόκειται για το γνωστό και επανειλημμένα δημοσιευμένο⁵⁹ χρυσό-

βουλλο του Αλεξίου Κομνηνού με ημερομηνία 1106, το οποίο παραχωρεί κομμάτι τίμιου ξύλου στη μονή, και σήμερα βρίσκεται στη μητρόπολη Θηβών και Λεβαδείας. Μάλιστα, έχει αντιγραφεί στην κόγχη πάνω από τη θύρα του δυτικού τοίχου της λιτής. Το έγγραφο αυτό έχει αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας ότι είναι πλαστό, κατασκευασμένο πρόσφατα, ίσως και στο 19ο αιώνα⁶⁰. Συγκεκριμένα, ούτε η Δ' ινδικτιώνα αντιστοιχεί στην ημερομηνία 1106 ούτε η προσφώνηση 'Αλέξιος Κομνηνός θείω ἑλέει βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων συνηθίζεται αυτή την εποχή, αλλά και ούτε υπήρχε τότε η δραχμή ως νόμισμα. Προφανώς το έγγραφο κατασκευάστηκε για να δικαιολογήσει τις διεκδικήσεις της μονής σε κάποια λίμνη της Ουγκ(α):ρίας ή για να επιβεβαιώσει την αυθεντικότητά τμήματος «τιμίου ξύλου», το οποίο ήδη υπήρχε στη μονή. Όμως, η αναφορά αυτής καθεαυτής της ημερομηνίας 1106 συμφωνεί τόσο αποφασιστικά με το πλαίσιο 1105-1111, που ορίσαμε για την ίδρυση της μονής, ώστε δεν μοιάζει καθόλου αβάσιμο να υποθέσουμε ότι οι κατασκευαστές του εγγράφου θα είχαν κάποια σχετική πληροφορία, που δεν έφθασε έως τις ημέρες μας. Πιθανόν να διέθεταν κάποια επιγραφή⁶¹ ή έγγραφο, γιατί φαίνεται απίθανο να μελέτησαν το καθολικό και να κατέληξαν στα ίδια συμπεράσματα. Μπορούμε λοιπόν, χωρίς μεγάλες πιθανότητες λάθους, να θεωρήσουμε το 1105/6 ως τη χρονολογία ίδρυσης της μονής και κατασκευής της πρώτης φάσης του καθολικού. Το γεγονός της ύπαρξης δύο οικοδομικών φάσεων μέσα στο 12ο αιώνα διέφυγε από τον Ορλάνδο, παρόλο που παρατήρησε ένα σημαντικό στοιχείο: η αντικατάσταση των αρχικών κορινθιακών κιονοκράνων με τα σημερινά στους κίονες του ναού δεν είναι δυνατό να πραγματοποιήθηκε κατασκευαστικά χωρίς να προη-

γήθηκε κατεδάφιση των θόλων και των τοίχων του ναού έως περίπου το ύψος αυτό. Φαίνεται λοιπόν ότι της δεύτερης φάσης προηγήθηκε βίαιη καταστροφή (για ποιο άλλο λόγο άραγε αντικαταστάθηκαν τα εξαιρετικά κορινθιακά κιονόκρανα με τα άκομψα λεδητοειδή;). Αυτή μπορεί να οφείλεται είτε στη δράση του σεισμού ή στις καταστροφές της επιδρομής του Ρογήρου του Β', βασιλιά των Νορμανδών, στα 1149⁶². Πάντως, φαίνεται ότι γρήγορα η μονή ανέκαμψε, το καθολικό της ανακατασκευάστηκε και εμπλουτίστηκε με το πολυτελέστατο δάπεδο και το μαρμάρινο τέμπλο⁶³.

56. Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 75, υποσημ. 5. Είναι πιθανόν, σύμφωνα με την άποψη των μοναχών της μονής, ο όσιος να κατοίκησε στο σπήλαιο που βρίσκεται στον γκρεμό κάτω από τη μονή, προς το οποίο υπάρχει πρόσβαση μόνο από το πλάτωμα όπου βρίσκεται η μονή.

57. 'Α. Λαΐου, Οί ἑξελίξεις στὴν οἰκονομία καὶ στὴν κοινωνία, ΙΕΕ Θ', 1979, σ. 64.

58. Α. Φιλίπιδου-Μπούρα, 'Ο ἑξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ 'Οσίου Λουκά Φωκίδας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΣΤ' (1970-72), σ. 25, καθώς και R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1986, σ. 248.

59. L. Ross - J. SchmeHler, Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter, Abhandlungen der Kunstakademie von München, 1837, σ. 155, Μ.Μ., Ε', 1887, σ. 253, για να αναφέρουμε τις πλέον έγκυρες αναφορές.

60. Ευχαριστώ τον Δ. Σοφιανό που ξανακοίταξε το έγγραφο και επιβεβαίωσε την παραπάνω άποψη ακόμη και από σύγχρονη οπτική γωνία.

61. Στη συλλογή γλυπτών της μονής υπάρχει τμήμα ανάγλυφης επιγραφής, δυστυχώς πολύ μικρό για να διαβαστεί, το οποίο όμως φαίνεται από τη μορφή των γραμμάτων ότι ανήκει στο 12ο αιώνα.

62. 'Α. Λαΐου, 'Η Β' Σταυροφορία, ΙΕΕ Θ', 1979, σ. 29.

63. Η θεωρία αυτή για την ύπαρξη δύο οικοδομικών φάσεων μέσα στο 12ο αιώνα ενισχύεται και αντιστρόφως από την πρόταση για την πιθανή ύπαρξη δύο μαρμάρινων τέμπλων του 12ου αιώ-

Εικ. 23. Μονή Σαγματά. Άποψη της στέγασης του φωτανάματος.

Εικ. 24. Μονή Σαγματά. Άποψη του ανατολικού τοίχου του φωτανάματος.

Μετά τα παραπάνω μπορούμε να συνοψίσουμε τις παρακάτω οικοδομικές φάσεις κατασκευής του καθολικού της μονής Σαγματά:

1. Αρχές 12ου αιώνα (1105/6). Ίδρυση της μονής και οικοδόμηση της πρώτης φάσης του καθολικού, από την οποία απομένει το κατώτερο μέρος του κυρίως ναού και της λιτής.

2. Δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, πιθανώς αμέσως μετά την αποχώρηση των Νορμανδών το 1147. Επέκταση του ναού με την προσθήκη του εξωνάρθηκα και κατασκευή της ανωδομής του κυρίως ναού και της λιτής.

3. 1675. Σημαντικές επισκευές, πιθανώς κατασκευή του καμπαναριού, υπερύψωση του τυμπάνου του τρούλου, προσθήκες πάνω από τη στέγη του ιερού.

4. 1914. Κατάρρευση του τρούλου του κυρίως ναού και της εξωτερικής παρειάς του βορινού τοίχου, αντικατάστασή του με τη δικλινή κεραμοσκεπή στέγη.

5. 1976-77. Εργασίες από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Καθαίρεση προσθηκών πάνω από τη στέγη του ιερού, αποκατάσταση στη σημερινή μορφή.

Η μεταφορά στις αρχές του 12ου αιώνα της ίδρυσης του καθολικού τοποθετεί χρονικά τη λιτή στη δεύτερη θέση μετά την πρώτη λιτή του ελλαδικού χώρου, δηλαδή της Παναγίας του Οσίου Λουκά και πριν από τη διεύρυνση του νάρθηκα του Οσίου Μελετίου, που τοποθετείται στα μέσα του 12ου αιώνα⁶⁴. Βέβαια η ύπαρξη αυτής της πλήρως ανεπτυγμένης τετρακιονίου σταυροειδούς λιτής πιθανόν να σημαίνει ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε και ενδιάμεσα στάδια στην ανάπτυξη αυτού του τύπου. Οπωσδήποτε το θέμα υπερβαίνει τους στόχους του άρθρου αυτού, αλλά μια αναψηλάφηση της οικοδομικής ιστορίας της μονής του Οσίου Μελετίου θεωρείται απαραίτητη.

Άλλα κτίρια της μονής

Ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο, χρήσιμο για την ιστορία της μονής, είναι ένα κελλί στον τοίχο της δυτικής πτέρυγας που βλέπει προς την αυλή. Αυτό φέρει ένα τοξωτό πλαίσιο θυρώματος κατασκευασμένο από λαξευτό πωρόλιθο (Εικ. 22). Στο πλαίσιο αυτό χρησιμοποιήθηκαν λαξευτοί θολίτες με επίπεδο και λοξότμητο τμήμα, μορφής όμοιας με τα ανοίγματα του καθολικού, ολόσωμοι όπως στα τρία θυρώματα του εξωνάρθηκα. Γύρω από το πλαίσιο έχει ενταχθεί κεραμοπλαστική διακόσμηση, με μορφές παρόμοιες με αυτές του καθολικού, στο οποίο όμως δεν παρατηρούνται με την ίδια ακριβώς διάταξη. Διακρίνουμε την περιδάλλουσα οδοντωτή ταινία, στοιχείο με μεγάλη χρονική διάρκεια, το οποίο όμως σε συνδυασμό με το πώρινο πλαίσιο μπορεί να χρονολογήσει το κελλί στα μέσα του 12ου αιώνα. Η σύνθεση ολοκληρώνεται με ορθογώνιο

κεραμικό πλαίσιο, το οποίο κλείνει από τα δεξιά με το θέμα των ομοιοθέτων γωνιών. Το θέμα αυτό συναντάται από τα μέσα του 11ου αιώνα συχνά στην πλήρωση τυμπάνων⁶⁵ και πλευρικών πτερυγίων παραθύρων⁶⁶, αλλά εμφανίζεται και πάνω από την είσοδο της λιτής, συνδέεται δε με τα ομοιόθετα τμήματα κύκλου που χρησιμοποιήθηκαν για την πλήρωση του τυμπάνου του τρίλοβου παραθύρου της νότιας κεραίας του κυρίως ναού. Στα αριστερά δρίσκεται το ίδιο θέμα σε μικρότερη ανάπτυξη και ελαφρά διαταραγμένο. Χαρακτηριστικό της μορφής είναι το μικρό αμυγδαλόσχημο κομμάτι που κλείνει στα δεξιά τη γωνία⁶⁷. Δίπλα του δρίσκεται ασυνήθιστος συνδυασμός οξύληκτων κουφίζοντων τούδλων, που σχηματίζουν δύο αντιμέτωπα Ε, όμοια με αυτά του κεραμοπλαστικού κοσμήματος στη νότια όψη του καθολικού. Κάτω από τα Ε δρίσκονται δύο κλειδόμορφα τούδλα, τα οποία όμως δεν σχηματίζουν τη συνηθισμένη ταινία, αλλά είναι τοποθετημένα αντιμέτωπα. Η σύνθεση ολοκληρώνεται προς τα πάνω με οριζόντιο προιοντώ τούδλο (ή τύπου ζιγκ ζαγκ κατά άλλους συγγραφείς). Παρόμοιας μορφής και μεγάλου μήκους τούδλα συναντώνται και στο Σωτήρα της Άμφισσας, στον Άγιο Ιωάννη Ελεήμονα Λιγουριού, στη Βλαχέρνα της Αρτας⁶⁸ κ.α. Στα αριστερά του θυρώματος διακρίνεται αρμός που σηματοδοτεί και το τέλος της οικοδομικής αυτής φάσης. Τα κουφίζοντα τούδλα μοιάζουν με αυτά της Καπνικαρέας⁶⁹, ενώ τα κλειδόμορφα μπορούν να τοποθετηθούν στην ίδια ομάδα με αυτά του Λιγουριού⁷⁰, δηλαδή ανήκουν τουλάχιστον στα τέλη του 11ου αιώνα. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή φαίνεται από τον ασυνήθιστο τρόπο που είναι τοποθετημένα ότι αποτελούν spolia από παλαιότερα κτίρια, ίσως από την πρώτη φάση του καθολικού. Άλλωστε, το λοξότμητο θύρωμα δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από τον όψιμο 12ο αιώνα, πιθανώς συγχρόνως με τη δεύτερη φάση του καθολικού. Δεν αποκλείεται η διακόσμηση της εισόδου αυτής με τόση προσοχή να οφείλεται στο γεγονός ότι στο κελλί αυτό έζησε ο όσιος Κλήμης και μετατράπηκε, μετά το θάνατό του, σε λατρευτικό χώρο από τους μεταγενέστερους κτήτορες της μονής, όπως συχνά συνέβη σε ανάλογες περιπτώσεις⁷¹. Η λατρεία αυτή ξεχάστηκε κατά την περίοδο παρακμής της μονής.

Ένας ακόμη ενδιαφέρων χώρος της μονής δρίσκεται στα αριστερά του παλαιού διαβατικού της μονής. Πρόκειται για μια επιμήκη αίθουσα, που στεγάζει το φωτάναμα της μονής και καλύπτεται με τρία σταυροθόλια στηριγμένα σε ενισχυτικά τόξα που δαίνουν σε φουρούσια φυτεμένα στους τοίχους (Εικ. 23). Ο Ορλάνδος αναφέρει για το χώρο αυτό ότι χρησίμευε ως ξενώνας⁷². Τα σταυροθόλια αυτά είναι κατασκευασμένα εξ

ολοκλήρου από λίθους με λίθινες νευρώσεις. Ο χώρος ανήκει σε παλαιότερη φάση από τον υπόλοιπο περίβολο, ή τουλάχιστον από τα όμορα κτίσματα. Η χρονολόγησή του μπορεί να γίνει από την ύπαρξη κεραμοπλαστικών κοσμημάτων στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου (Εικ. 24). Συγκεκριμένα, υπάρχει φραγμένο τοξωτό άνοιγμα, πάνω από το οποίο διακρίνεται κεραμοπλαστικό κόσμημα με μορφή ανθεμίου από έγκοπτα τούβλα σε δεύτερη χρήση. Αριστερότερα υπάρχει η αρχική μορφή του ανοίγματος, το οποίο είναι κατεστραμμένο, αλλά διακρίνεται το θέμα των ομοιοθέτων γωνιών στην άνω του πλευρά, παρόμοιο με το αντίστοιχο του δυτικού κελλιού. Φαίνεται λοιπόν ότι ο χώρος αυτός είναι σύγχρονος με τη δεύτερη φάση του καθολικού και το δυτικό κελλί.

Η μορφή αυτή των σταυροθολίων δεν έχει παρατηρηθεί σε κανένα από τα υπόλοιπα παραδείγματα νευρωτών σταυροθολίων της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής⁷³, όμως υπακούουν στην ίδια κατασκευαστική λογική: οι θολίτες είναι διατεταγμένοι εγκάρσια ως προς τα τόξα μετώπου, οι νευρώσεις είναι δομικά ενταγμένες στη μάζα των σταυροθολίων, προεξέχουν ελάχιστα και δεν είναι κατασκευασμένες με διακοσμητική διάθεση. Πιθανόν μάλιστα να ήταν ολοκληρωτικά καλυμμένες με επίχρισμα στην αρχική τους μορφή. Η ύπαρξη ενός ακόμη παραδείγματος της μορφής αυτής, συγχρόνου με τα αντίστοιχα σε άλλα μνημεία της ευρύτερης περιοχής, και μάλιστα σε δευτερεύον χρηστικό κτίριο, ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για εγγενές κατασκευαστικό στοιχείο, το οποίο όμως παρέμεινε τοπικής σημασίας και δεν διαδόθηκε σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Φυσικά η όψιμη χρονολόγηση –μετά την επιδρομή των Νορμανδών– και η ύπαρξη και άλλων δυτικότροπων στοιχείων στη μονή (οξυκόρυφα τόξα εξωνάρθηκα) συντηρούν την αοριστία της υπόθεσης.

Μια τελευταία παρατήρηση από τη μελέτη των κεραμοπλαστικών διακοσμήσεων στο ναό και τα άλλα κτίρια είναι ότι ενώ τα τούβλα που τα συνθέτουν έχουν σχήματα που συναντώνται και σε άλλα αντίστοιχα μνημεία και είναι υψηλής ποιότητας, οι μορφές που σχηματίζονται είναι τελείως ασυνήθιστες και αποσπασματικές. Μήπως άραγε τα τούβλα αυτά ανήκαν στην πρώτη φάση του καθολικού και έχουν χρησιμοποιηθεί εδώ σε δεύτερη χρήση, όσα δηλαδή περισώθηκαν από την καταστροφή των μέσων του 12ου αιώνα;

Η παραπάνω έρευνα αναδεικνύει το καθολικό της μονής Σαγματά σε σημαντικό για την έρευνα της μεσοβυζαντινής αρχιτεκτονικής μνημείο του ελλαδικού χώρου.

να, κατασκευασμένων σε μικρή χρονική απόσταση, τμήματα των οποίων βρίσκονται στη συλλογή γλυπτών της μονής. Βλ. σχετικά Βογιατζής, ό.π. (υποσημ. 21).

64. Μυλωνάς, ό.π. (υποσημ. 11).

65. Όπως στη μονή Σκαφιδιάς Ηλείας (δίλοβο κόγχης ιερού), στον Ταξιάρχη Μελίδας Άνδρου, στο Παλιομονάστηρο Ελληνικών Ανθείας και στην Κάτω Παναγιά Άρτας (τρίλοβο κόγχης ιερού), στην κρύπτη του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά, στο Δαφνί (τρίλοβο και δίλοβα ανατολικής πλευράς), στην Πορτα-Παναγιά Θεσσαλίας (τρίλοβο παράθυρο κόγχης), στον Άγιο Ιωάννη Κυνηγό (δίλοβα παράθυρα κεραιών και κόγχης ιερού) κ.α.

66. Όπως στην Κοίμηση Μέρμπαρα, στην Αγία Μονή Αρθείας και στην Πορτα-Παναγιά Θεσσαλίας.

67. Όπως άλλωστε συνηθίζεται στα περισσότερα από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν.

68. Ά. Κ. Όρλάνδος, 'Η παρά τήν Άρταν μονή τῶν Βλαχερνῶν, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 5.

69. Μεγαλ, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 107.

70. Ό.π., σ. 119.

71. Όπως π.χ. με το κελλί του οσίου Λουκά στη Φωκίδα.

72. Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 80.

73. Στη μονή Οσίου Λουκά και στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, βλ. σχετικά Χ. Μπούρας, Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, ό.π.

Sotiris Voyadjis

OBSERVATIONS ON THE STRUCTURAL HISTORY OF THE SAGMATA MONASTERY IN BOIOTIA

The katholikon of the Sagmata monastery was published by A. K. Orlandos in his *Archive of the Byzantine Monuments of Greece*, and his conclusions were adopted by later scholars without being closely scrutinised. The compilation of a study for the church's restoration together with evidence that came to light in works on the cells enabled a re-examination of the structural history of this important monument of southern Greece.

The church is of the complex four-column, domed, cross-in-square type with a spacious lete and exonarthex. The dome of the nave of the katholikon collapsed in an earthquake in 1914 and was replaced at an unknown date by the present makeshift wooden pitched roof. Fortunately, however, a photograph of the church prior to the destruction of the dome is preserved in the monastery. This and dimensions from the monument itself facilitated the dome's graphic reconstruction (Figs 9-13). The dome bears a striking resemblance to that of the church of Hagios Nikolaos at Kampia, a nearby monument of about the same date as the Sagmata monastery. Orlandos' graphic reconstruction differs from that presented here.

Orlandos dated the church to the second half of the 12th century. He also dated the exonarthex to the 15th-16th century. In his opinion, the 1675 renovations involved the construction of the bell-tower on the west side, the arched frames of the narthex doors and the lete, the development of the west conch, and the inclusion of sculptural members in the church's walls. Megaw attempted to date the church even more precisely to the last quarter of the 12th century.

The new evidence provided from the restoration study together with a perusal of the *Life of Hosios Clement* have modified these conclusions on the monument's structural history. The following building phases were noted:

a) The beginning of the 12th century (1105-06). The monastery was founded by Hosios Clement (d. 1111), who retired there himself after having been defeated in the struggle for succession after the death of Hosios Meletios, founder of the monastery of the same name. The first phase of the katholikon, of which remains exist in the lower part of the main nave and the lete, date to this

period. Dating was based on the existence of structural crosses in the masonry as well as the type of openings belonging to this phase. A powerful argument in favour of this date is the chrysobul of the emperor Alexios I Komnenos which –albeit a forgery– mentions the date 1106, thus according with other sources.

b) The second half of the 12th century (possibly immediately following the withdrawal of the Normans in 1147). This involved the enlargement of the church with the construction of the superstructure over the nave and the lete and the addition of an exonarthex. This dating was established on the grounds of the integral structural texture of the exonarthex and the superstructure of the nave and lete, along with common formal characteristics: i) the absence of a large number of brick decorative motifs; ii) the use –instead of bricks– of carved poros blocks for the openings and cornices, a common feature in the late 12th century; iii) the association of the extant brick decoration with that on other securely dated monuments; iv) two ornamental crosses, framed with bricks, symmetrically included in either side of the west entrance to the church, and v) the limited use of dog-tooth frets around the openings. All the above point to a later 12th century date for the monument.

c) 1675. According to a founder inscription in the conch above the west door of the exo-narthex, wide scale repairs were undertaken, possibly including the erection of the bell-tower, the heightening of the drum of the dome and additions to the roof of the sanctuary.

d) 1914. An earthquake results in the collapse of the dome of the nave and the exterior edge of the north wall. These were replaced with the presented pitched tile roof.

e) 1976-77. Work undertaken by the Archaeological Service. Demolition of the additions over the roof of the sanctuary and restoration of the original form.

The cell to the west of the katholikon is dated to the 12th century due to its exterior brick decoration. This may have been the cell of the Saint himself which became an object of veneration after this death. Finally, ribbed vaults in the monastery's cells can be dated to the same period as the katholikon.